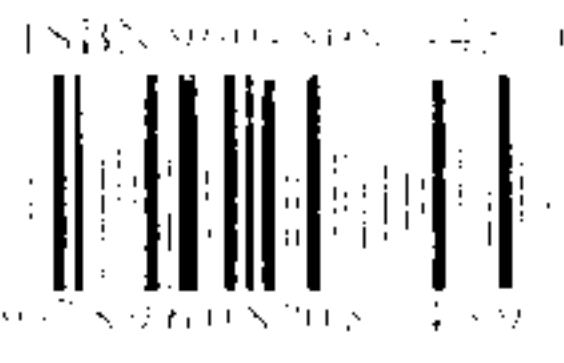

Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες

Νοητικό και ηθικό κείμενο, που αποτελείται από 10 κεφάλαια, τα οποία αναφέρονται στην κατάσταση των μειονοτήτων της Ελλάδας, με ιδιαίτερη αναφορά στην κατάσταση των μουσουλμάνων της Δυτικής Ανατολής, οι οποίοι ζουν σε συνθήκες φτώχειας και απομόνωσης. Ο συγγραφέας αναλύει την κατάσταση των μειονοτήτων της Ελλάδας, με ιδιαίτερη αναφορά στην κατάσταση των μουσουλμάνων της Δυτικής Ανατολής, οι οποίοι ζουν σε συνθήκες φτώχειας και απομόνωσης. Ο συγγραφέας αναλύει την κατάσταση των μειονοτήτων της Ελλάδας, με ιδιαίτερη αναφορά στην κατάσταση των μουσουλμάνων της Δυτικής Ανατολής, οι οποίοι ζουν σε συνθήκες φτώχειας και απομόνωσης.

Βιβλιοθήκη

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες

Βιβλιοθήκη

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες

Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΙΑ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ, 1821, 1891, 1931

Υπάρχουν πολλοί ὄροι γιά νά περιγραφεῖ ἡ πίεση πού ἀντιμετώπισαν οἱ ἑβραϊκές κοινότητες στόν εὐρωπαϊκό, κυρίως, χῶρο. Οἱ ἀντιεβραϊκές πρακτικές ἀνάγονται σέ χρόνους παλαιούς, ὀδηγώντας ἐνίοτε σέ θανατηφόρες καί καταστροφικές κρίσεις ἢ, τόν περισσότερο καιρό, συντηρώντας μιά κατάσταση καχυποψίας καί ἐχθρότητας. Πέρα ἀπό τά βασικά προσχήματα πού ἀνάγονται στήν ἐποχή τοῦ Ἰησοῦ, οἱ εἰδικές λειτουργίες τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων, οἱ διαφορετικές συμβάσεις πού καθόριζαν τίς σχέσεις τους μέ τούς ἡγεμόνες, τροφοδοτοῦσαν

Τό κείμενο στήν πρώτη του μορφή ἀποτελέσει τήν εἰσήγηση τοῦ γράφοντος στό ἐπιστημονικό διήμερο «Ὁ ἑλληνικός ἑβραϊσμός», πού ὀργάνωσε ἡ Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας (Ἰδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), στήν Ἀθήνα, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1998. Πρωτοδημοσιεύθηκε στόν τόμο τῶν Πρακτικῶν τοῦ διημέρου, πού κυκλοφόρησε τό 1999. Οἱ ἀλλαγές στήν τωρινή ἐκδοση ἀφοροῦν τήν καλύτερη ἔνταξή του στό παρόν σῶμα κειμένων, ἕναν πληρέστερο ὑπομνηματισμό, καθώς καί τήν ἀφαίρεση ἐπικαλύψεων.

ἀποτελεσματικά τό κενό πού χώριζε τίς θρησκευτικές πρακτικές. Ὁ Θεός δέν ἦταν ἀνεκτικός, ἐπειδή οἱ ἄνθρωποι δέν ἤθελαν νά εἶναι.

Στά νεότερα χρόνια, στή σύγχρονη ἱστορία ὅπως θά λέγαμε, οἱ πολυποίκιλες ἀντιεβραϊκές διαθέσεις καί πρακτικές ἀπέκτησαν πιά συγκεκριμένο ὄνομα. Ὁ ὅρος «ἀντισημιτισμός» διαμορφώθηκε μέ τή σημερινή του ἔννοια κατά τή δεκαετία τοῦ 1870, στή Γερμανία, γιά νά περιγράψει τή νέα διάσταση καί ποιότητα τῶν ἀντιεβραϊκῶν κινήσεων.¹ Ἔχουμε ἐδῶ ἓνα μικρό μέρδεμα στόν τομέα τῆς ὀρολογίας καί ὀφείλουμε νά ἀπολογηθοῦμε γι' αὐτό. Καθώς ὁ ὅρος «ἀντισημιτισμός» δέν προσφέρεται γιά διαχρονικές γενικεύσεις, ὅσα συνέβησαν στή χώρα μας τό 1821 ἢ ἀκόμα καί τό 1891 μποροῦν νά ἐνταχθοῦν περισσότερο στόν ἀστερισμό τοῦ ἀντιεβραϊσμοῦ παρά στή νεωτερικότερη ἔννοια καί πρακτική τοῦ ἀντισημιτισμοῦ. Θά ἦταν ὅμως ὑπερβολικό νά ἀπασχοληθοῦμε περισσότερο μέ ζητήματα ὀρολογίας καί ποιοτικῶν διαφοροποιήσεων σέ μιά ἐργασία πού ἄλλα θέλει νά ἀναδείξει.

Ἀπό τά τελευταῖα, τό σπουδαιότερο εἶναι ἡ ἀντίφαση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ ὅσα συνέβησαν καί στίς ἐπίσημες διακηρύξεις πολιτικῶν, ἐκκλησιαστικῶν ἢ ἐνίοτε καί ἀκαδημαϊκῶν ἰθυνόντων τῆς

1. Ἀνάμεσα στά πολλά ἔργα πού πραγματεύονται τά ζητήματα τῆς ἐμφάνισης τοῦ σύγχρονου ἀντισημιτισμοῦ θά ἐπισημαίναμε ἰδιαίτερα τό βιβλίο τοῦ George Mosse, *Towards the Final Solution: A History of European Racism*, Λονδίνο 1978 καί τό κλασικό ἔργο τοῦ Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction. Anti-semitism, 1700-1933*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μα. 1980)

χώρας. Στή χώρα μας, ὅταν γίνεται λόγος γιά ἀντισημιτισμό, ἐλάχιστοι ἐντάσσουν τήν Ἑλλάδα στή σχετική συζήτηση. Συμβαίνει, μάλιστα, τό ἀντίθετο: πολλές φορές, στό πρόσφατο καί στό ἀπώτερο παρελθόν, ἔχει ἀρμοδίως δηλωθεῖ ὅτι στήν Ἑλλάδα ποτέ δέν ὑπῆρξε ἀντισημιτισμός, ξενοφοβία ἢ ρατσισμός.² Στήν τρέχουσα ἀντίληψη, τέτοιου εἶδους ὅροι μεταφέρονται καί ἀποδίδονται στά πιά προχωρημένα κράτη τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἢ, ἔστω, τῆς βόρειας Ἀμερικῆς. Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή θεωρεῖται, μέσα στή γενική της «πολιτισμική» ὀπισθοδρόμηση, ἀνάξια νά σηκώσει τό βάρος τόσο φορτισμένων λέξεων καί καταστάσεων. Γιά τόν λόγο αὐτό, στή σύνθεση τοῦ παρόντος κειμένου, μέσα ἀπό τή σύγκριση μέ τά συμβαίνοντα στή Δύση, κρίθηκε σκόπιμο, στόν βαθμό πού οἱ ἀναλογίες ἐπαληθεύονται, νά χρησιμοποιηθοῦν στήν περιγραφή τῶν γεγονότων ἀνάλογοι χαρακτηρισμοί. Τό θέμα δηλαδή δέν σχετίζεται μέ τό βάρος καί τά ἠθικά σημαινόμενα τῶν λέξεων, ἀλλά μέ τό ἐρώτημα ἂν, στήν περιοχή καί στή χώρα μας, μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε φαινόμενα εὐθέως ἀνάλογα μέ ἐκεῖνα πού οἱ ἴδιες λέξεις περιγράφουν στή Δύση.

Προκειμένου νά ἐπισκεφθοῦμε τό φαινόμενο σέ

2. «Λαός φιλόφρων, ὁ ἑλληνικός λαός δέν ὑπέπεσε σέ ἀντιρατσιστικά ὀλισθήματα καί θεωρίες», συμπέρανε τό 1998, στήν εἰσαγωγή τῆς εἰδικῆς (στά ἀγγλικά πρῶτα) ἐκδόσεως τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ὁ τότε ὑπουργός Ἐξωτερικῶν Θεόδωρος Πάγκαλος. Βλ. *Οἱ Ἕλληνες Ἑβραῖοι. Στοιχεῖα τῆς ἱστορίας τους μέσα ἀπό διπλωματικά καί ἱστορικά ἔγγραφα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν*, ἐπιμ. Θ. Βερέμης-Φ. Κωνσταντοπούλου, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1999.

ὄλη τή —μικρή— διάρκεια ὑπαρξῆς τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους, προκρίθηκε ὡς διαδικασία ἢ περιδιάβαση σέ γεγονότα. Γεγονότα παρμένα ἀπό ἐποχές διαφορετικές μεταξύ τους, ἀπόμακρες ὄχι μόνο χρονικά ἀλλά καί ποιοτικά, πού ἀνήκουν δηλαδή σέ διαφορετικές φάσεις τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί στηρίζονται σέ καταστάσεις ἐλάχιστα συγγενεῖς ἀναμεταξύ τους. Θά πρέπει, φυσικά, νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι πρόκειται γιά περιόδους ἔντασης, γιά βίαιες ἐξάρσεις μιᾶς λανθάνουσας διαμάχης, οἱ κανονικότητες τῆς ὁποίας χρήζουν ιδιαίτερης διερεύνησης.

Ἐπαναστατικός ἀντιεβραϊσμός: 1821

Τό 1821, οἱ σχέσεις τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων μέ τούς Ἑβραίους ἀπέτελεσαν τήν ἄμεση συνέπεια τῆς ἐχθρότητας πού χώριζε τίς δύο ἐτερόδοξες κοινότητες στό πλαίσιο τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας. Εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά προσδιορίσουμε τυχόν ὄξυνση τῆς ἔντασης στίς μεταξύ τους σχέσεις στούς καιρούς ὅπου οἰκοδομοῦνταν οἱ προϋποθέσεις γιά τή δημιουργία ἑλληνικοῦ κράτους. Οἱ σχετικές ἐνδείξεις εἶναι ἀρκετές,³ χρειάζονται ὅμως πολύ περισσότερα στοιχεῖα γιά νά θεμελιωθοῦν οἱ γενικές τάσεις. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπό τίς διεργα-

3. Πβ. τίς ἀντιεβραϊκές ἀναφορές στήν *Ἑλληνική Νομαρχία* (ὅπου ὁ ἐπιθετικός προσδιορισμός «εβραϊκός» σημαίνει «ἐνμεταλλευτικός», «προδοτικός») ἢ στόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό.

σίες πού ὀδήγησαν σέ αὐτό, ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τό γεγονός ὅτι, στό ξέσπασμα τῆς Ἐπανάστασης, οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν δύο κοινοτήτων ἦταν σχέσεις θανάτου. Βρίσκονταν δηλαδή σέ ἐκδηλα κακό σημεῖο.

Ἄν καί τό πλέον γνωστό ἐπεισόδιο, τό ὁποῖο τό κρατοῦν σύστημα παιδείας καί ἱστορικῆς προσαρμογῆς διατήρησε ἀπό αὐτές τίς σχέσεις, ἦταν ἡ κακομεταχείριση τοῦ νεκροῦ τοῦ Πατριάρχη ἀπό τόν ἐβραϊκό ὄχλο τῆς Πόλης, οἱ καίριες, θανατηφόρες πτυχές τοῦ ζητήματος βρίσκονται ἀλλοῦ: στήν περίπου αὐτονόητη θανάτωση τῶν ἐβραϊκῶν πληθυσμῶν σέ ὅλες τίς περιοχές ὅπου κυριάρχησε ἡ Ἐπανάσταση. Προάγγελος τῶν ἐξελίξεων ὑπῆρξε τό ἐκτός ἐποχῆς⁴ πογκρόμ πού ἐπεφύλαξαν οἱ ὀρθόδοξοι τῆς Ὀδησοῦ («Ἕλληνες, Ρῶσοι καί ἄλλοι), μέ τήν πλήρη ὑποστήριξη τῶν ἀρχῶν, στόν ἐβραϊκό πληθυσμό τῆς πόλης στίς ἀρχές Μαΐου, κατά τή διάρκεια τῆς κηδεῖας τοῦ Πατριάρχη.⁵

Ἡ συνέχεια δόθηκε στήν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1821. Ὁ ἐβραϊκός πληθυσμός τῆς πολιορκημένης πόλης εἶχε, εὐθύς ἐξαρχῆς,

4. Ἐκτός ἐποχῆς, μέ τήν ἐννοια ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἀντιεβραϊκές ἐκρήξεις ἔγιναν συχνότερες πρὸς τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καί συνεχίστηκαν ὡς τήν ἐποχή τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης. Στίς σχετικά νεοαποκτηθεῖσες τότε ἀπό τή Ρωσία περιοχές τῶν ἀκτῶν τῆς Μαύρης Θάλασσας, οἱ ἐκρήξεις ἐνάντια στούς ἐβραϊκοὺς πληθυσμούς δέν ἀποτελοῦσαν ἀκόμα τρέχουσα κατάσταση.

5. Γιά τά ἐκτεταμένα ἀντιεβραϊκά γεγονότα τῆς Ὀδησοῦ, ἡ πιό χαρακτηριστική περιγραφή πού διαθέτουμε εἶναι αὐτή τοῦ Κάρπου Παπαδόπουλου, *Ἀπάνθιομα τοῦ ἱστορικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 50-51.

θεωρηθεῖ ἐξίσου ἐχθρικός μέ τόν μουσουλμανικό. Οἱ πλούσιοι Ἑβραῖοι πού προσπάθησαν νά ἐξαγοράσουν τή ζωή τους μέ χρυσάφι, μιμούμενοι σέ αὐτούς σημαντικούς ἐκ τῶν μουσουλμάνων πολιορκημένων, ἀντιμετώπισαν τήν πρόσθετη εἰρωνεία, τή χλεύη τῶν πολιορκητῶν. Εἶναι γνωστό τό προῖμιό τῶν διαπραγματεύσεων μεταξύ τοῦ πλούσιου Χανέν καί τοῦ Κολοκοτρώνη: «Ἑβραῖος καί ἀρματωμένος δέν ματακούστηκε».⁶ Οἱ ὑπόλοιποι, οἱ μή σημαντικοί Ἑβραῖοι τῆς πόλης, «ἐπί λόγῳ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει καί ἀλλοῦ κακῆς πρὸς τοὺς χριστιανούς διαγωγῆς τῶν ὁμοθρήσκων των» –αἰτιολογεῖ ὁ Σπυρίδων Τρικούπης—⁷ «ὄλοι κατεστράφησαν».

Ἄν ἡ ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς Τριπολιτοᾶς δέν ἀρκεῖ γιά νά στηρίξει τίς προθέσεις τῶν ἐπαναστατῶν, ὡς πρὸς τοὺς Ἑβραίους, λόγω τοῦ πάθους καί τοῦ θανατικοῦ πού ἐπληξε ἀκόμα καί χριστιανούς τῆς πόλης τίς τρομερές αὐτές ἡμέρες τῆς σφαγῆς, ἡ περίπτωση τοῦ Βραχωρίου (Ἀγρινίου), λίγο νωρίτερα, ξεκαθαρίζει τά πράγματα. Ἡ πόλη παραδόθηκε μέ συνθήκη καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ διεσώθη. Δέν συνέβη τό ἴδιο μέ τίς ἑβραϊκές οἰκογένειες τῆς πόλης, πού θανατώθηκαν στό ὄνομα κάποιων ἀόριστων ἀντιπαιών.⁸ Πῶς νά συμπεριλάβουν οἱ συμφωνίες ἀνθρώ-

6. Περιγραφή τοῦ ἐπεισοδίου στό Σάμουελ Χάου, *Ἱστορική σκιαγραφία τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης*, Ἑκάτη, Ἀθήνα 1997 (α' ἐκδ.: 1828), σ. 108.

7. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, 6' ἐκδ., Λονδίνο 1860-1862, κεφάλαιο ΚΔ', σ. 92-93. Βλ. ἐπίσης Φωτάκος, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, Ἀθήνα 1899, τόμ. Α', σ. 252 κ.έ.

πους τῶν ὁποίων ἡ θρησκευτική ἰδιαιτερότητα ἀποτελοῦσε βρῖσιά, τόσο στό χριστιανικό ὅσο καί στό μουσουλμανικό λεξιλόγιο τῆς ἐποχῆς;⁹

Ἡ ἀντισημιτική δεκαετία τοῦ 1890

Ἐβδομήντα χρόνια ἀργότερα, σέ ἄρθρο γραμμένο στίς 25 Ἰανουαρίου 1891, μέ τίτλο «Ὁ ἀντισημιτισμός ἐν Ἑλλάδι», ἡ ἐφημερίδα *Ἐφημερίς* περιέγραφε τίς προόδους τοῦ ἀντισημιτισμοῦ –«θηρίου αἱμοδόρου καί τρομακτικοῦ», ὅπως τόν περιέγραφε—στόν κόσμο. Εὐτυχῶς, διαπίστωνε ἡ *Ἐφημερίς* «[...] εὐρίσκεται, δόξα τῷ Θεῷ, καί ἓνας εὐλογημένος τόπος εἰς τήν ἀνατολήν ὅπου τό θηρίον αὐτό δέν τό εὐρίσκετε, ἤ, διά νά εἶμαι ἀκριδέστερος, τό εὐρίσκετε ὑπό ἄλλην μορφήν, ἀκίνδυνον ὅλως. Ὁ τόπος αὐτός εἶναι ἡ Ἑλλάς [...]». Τό ἴδιο δημοσίευμα ἀντιμετώπιζε μέ μᾶλλον σκωπτικό τρόπο τό προσφάτως τότε ἐκδοθέν πόνημα, κάποιας Μαρίας Μηχανίδου, ἡ ὁποία εἶχε μεταφέρει ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια στόν Πειραιᾶ, ὅπου μετανάστευσε, τήν ἀντιεβραϊκή ὑστερία πού ἐπικρατοῦσε στήν Αἴγυπτο. Στό φυλλάδιο αὐτό, πού ἔφερε τόν ἐνδεικτικό τίτλο *Ἡ*

8. Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, Ἀθήνα 1860, τόμ. Γ', σ. 343.

9. Περισσότερες ἀναφορές σέ ἀντιεβραϊκές ἐκδηλώσεις, στό πλαίσιο τῆς Ἐπανάστασης, περιλαμβάνονται στή μελέτη τοῦ Μπερνάρ Πιερρόν, *Ἑβραῖοι καί χριστιανοί στή νεότερη Ἑλλάδα. Ἱστορία τῶν διακοινοτικῶν σχέσεων ἀπό τό 1821 ὡς τό 1945*, μετ. Γιώργος Σαρατσιώτης, Πόλις, Ἀθήνα 2004, σ. 28 κ.έ.

άνθρωποθυσία παρά τοῖς Ἰουδαίοις. Δράμα πρωτότυπο ἀπολήγον εἰς κωμωδίαν..., πλῆθος εἰκονογραφῆσεων παρίστανε τίς τρέχουσες περί Ἑβραίων φαντασιώσεις τῆς ἐποχῆς: τήν τελετουργική σφαγή τῆς χριστιανῆς παρθένου γιά ἀρχή ἀλλά καί ὅλες τίς αίματηρές ἀνθρωποθυσίες, μπροστά στίς ὁποῖες ὁ περί Δράκουλα θρύλος φαινόταν παραμύθι γιά πολύ μικρά παιδιά.

Λίγους μῆνες ἀργότερα, οἱ διαπιστώσεις τῆς ἔγκυρης ἐφημερίδας ἀποδείχθηκαν ἀνακριβεῖς, μέ τόν πλέον σαφή τρόπο. Στίς 2 Ἀπριλίου 1891, στήν πόλη τῆς Κέρκυρας, βρέθηκε τό πτώμα ἑνός ἐντεκάχρονου κοριτσιοῦ. Τό πτώμα ἦταν ἄγρια κακοποιημένο, στραγγισμένο ἀπό τό αίμα του, κλεισμένο μέσα σέ σάκο μαζί μέ πίτουρα καί χορτάρια.¹⁰ Οἱ βασανιστές καί σφαγεῖς του τό εἶχαν ἀποθέσει στήν Ἑβραϊκή συνοικία τῆς πόλης, κοντά στή Συναγωγή. Τό κορίτσι, ὅπως γρήγορα ἀποδείχθηκε, ὀνομαζόταν Ρουμπίνα καί ἦταν κόρη τοῦ Ἑβραίου ράφτη Βῆτα Σάρδη. Ὁ πατέρας του εἶχε δηλώσει τήν ἐξαφάνιση στήν Ἀστυνομία καί εἶχε προσλάβει κήρυκα (ντελάλη), ὑποσχόμενος ἀμοιβή σέ ὅποιον

10. Τά τοῦ φόνου δημοσιεύθηκαν μέ κάθε λεπτομέρεια στίς ἀθηναϊκές ἐφημερίδες σέ καθημερινή βάση, μέ πολλές μάλιστα ἀνατριχιαστικές ἐκδοχές. Βλ., λ.χ., τά φύλλα τῆς *Ἐφημερίδος* καί τῶν *Καιρῶν* ἀπό τίς 3 Ἀπριλίου καί μετά. Ἀντίθετα, οἱ μετέπειτα ἐξελίξεις ἀποδόθηκαν μέ μεγάλη καθυστέρηση καί μέ πολύ λιγότερες λεπτομέρειες, καθώς ἐπιβλήθηκε τηλεγραφική καί ταχυδρομική λογοκρισία, στήν προσπάθεια νά διαφυλαχθεῖ τό κύρος τοῦ κράτους. Ὁ ἀριθμός τῶν νεκρῶν Ἑβραίων, λ.χ., εἶναι ἄγνωστος, καθώς ὑπῆρξαν μόνον ἐπίσημες μαρτυρίες.

βοηθοῦσε τίς ἔρευνες γιά τήν ἀνεύρεσή του. Τά στοιχεῖα τῆς ὑπόθεσης, τό θρήσκευμα τοῦ δολοφονημένου παιδιοῦ καί ἡ ἀπελπισμένη ἀναζήτησή του ἀπό τόν πατέρα ἄφησαν ἀδιάφορη τήν κοινή γνώμη καί τίς ἀρχές τῆς πόλης. Γι' αὐτούς τό ἔγκλημα ἦταν ὅπωςδήποτε ἑβραϊκή πλεκτάνη...

Ὁ εἰσαγγελέας ἐφετῶν Μπένσης, πού ἀνέλαβε τή διαλεύκανση τῆς ὑπόθεσης, ἔστρεψε ὅλη του τή δραστηριότητα πρὸς τήν ἑβραϊκή κοινότητα τῆς πόλης. Κατέσχεσε τά βιβλία τῆς Συναγωγῆς, ἀνέκρινε Ἑβραίους καί πολύ σύντομα διέταξε τή σύλληψη ὑπόπτων, ξεκινώντας μάλιστα ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς γονεῖς τοῦ δολοφονηθέντος κοριτσιοῦ. Αὐτές οἱ κινήσεις τῶν ἐπίσημων ἀρχῶν ἔπεισαν καί τοὺς πλέον διστακτικούς ὅτι κάτι τό πολύ σκοτεινό βρισκόταν πίσω ἀπό τόν φρικτό θάνατο, κάτι πού ἐκπορευόταν ἀπό τό ἐσωτερικό τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας. Τό ἔναυσμα γιά τήν ἐκδήλωση ἀντισημιτικῶν ταραχῶν δόθηκε ἔτσι μέ τόν πλέον ἐπίσημο τρόπο. Παρά τίς διαμαρτυρίες καί τίς διαβεβαιώσεις τοῦ ἀρχιραβίνου τῆς Κέρκυρας, ἀλλά καί τοῦ νομάρχου, πλῆθος ἱστορίες κυκλοφόρησαν ἀστραπιαῖα στήν πόλη. Στήν τελική τους ἐκδοχή, τό κορίτσι παρουσιαζόταν ὡς χριστιανή κόρη τήν ὁποία ὁ δῆθεν πατέρας της ἔκλεψε ἢ ἀγόρασε, ἴσως στά Γιάννενα, ὥστε νά τή διαθέσει στίς ἑβραϊκές ἀνθρωποθυσίες.

Πλήθη Κερκυραίων συγκεντρώθηκαν πάραυτα, σέ κατάσταση ὑστερίας. Ἀλίμονο στοὺς Ἑβραίους πού δέν πρόλαβαν νά κλειστοῦν στά σπίτια τους. Λιθοβολισμοί, κακοποιήσεις, πυρπολήσεις, καταστροφές καί λεηλασίες καταστημάτων, ἐπιθέσεις κατά τῶν οἰκιῶν. Σύμφωνα μέ τίς φῆμες, μερικοί ἀπό τοὺς κακοποιημένους ὑπέκυσαν στά τραύματά τους.

Τίποτε επίσημο και συγκεκριμένο όμως δεν μπορούσε να μαθευτεί. Οι αρχές επέβαλαν συσκότιση στις περί τὰ γεγονότα ειδήσεις και απαγόρευσαν τήν αποστολή τηλεγραφημάτων. Στρατιωτικές δυνάμεις απέκλεισαν τήν Ἑβραϊκή συνοικία για περισσότερο από ένα μήνα, και μάλιστα τόσο αποτελεσματικά, ώστε λιμός έπληξε τούς αποκλεισμένους. Για τόν έφοδιασμό τους λειτούργησε ένα είδος μαύρης αγοράς πού, φυσικά, εκμεταλλεύτηκε στό έπακρο τίς περιστάσεις.

Τά γεγονότα εξαπλώθηκαν και στά άλλα νησιά τών Ιονίων. Στή Λευκάδα οι αρχές έκλεισαν τόν έβραϊκό πληθυσμό στό Φρούριο, κάτω από άθλιες συνθήκες, για να τόν προστατεύσουν. Στή Ζάκυνθο τά γεγονότα πήραν άγριότερες διαστάσεις καθώς εϋθύς έξαρχής χρησιμοποιήθηκαν πυροβόλα όπλα. Οι μικρές στρατιωτικές μονάδες πού ύπήρχαν στά νησιά αποδείχθηκαν ανεπαρκείς για να προλάβουν ή να καταστείλουν τίς ταραχές, γεγονός πού όδήγησε στην αποστολή στρατιωτικών ενισχύσεων από τήν Πελοπόννησο και τήν Ἀθήνα. Στό τέλος Ἀπριλίου μεταφέρθηκαν στην Κέρκυρα μονάδες πυροβολικού και ισχυρή ναυτική μοίρα. Τά γεγονότα είχαν στό μεταξύ προκαλέσει διεθνή συγκίνηση και, εκτός από τή δυσαρέσκεια τής αυτοκράτειρας τής Αυστρίας και τή φιλεύσπλαχνη άφιξη στό νησί τής πρώην αυτοκράτειρας τής Γαλλίας, Εϋγενίας, ή ελληνική κυβέρνηση είχε να αντιμετωπίσει τή διεθνή επέμβαση, διπλωματική ακόμα και στρατιωτική. Πολεμικά σκάφη τής Ιταλίας, τής Αγγλίας και τής Γαλλίας κατέπλευσαν στην Κέρκυρα ενώ έξετάστηκε πολύ σοβαρά ή απόδραση άγημάτων.¹¹

Κακοποιήσεις και ίσως δολοφονίες Ἑβραίων ση-

μειώθηκαν και σε άλλες περιοχές τής χώρας. Είναι φυσικά δύσκολο να υπολογίσουμε τόν αριθμό και τή σύνθεση τών επιτιθεμένων, μπορούμε όμως να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα από τό μέγεθος τών στρατιωτικῶν δυνάμεων πού επενέβησαν για να περιορίσουν τό κακό, καθώς και από τή διάρκειά του. Ἡ έγκυρη *Εφημερίς* ή όποία, όπως είδαμε, υποστήριζε στην αρχή του χρόνου ότι στό θέμα του άντισημιτισμοϋ ή Ἑλλάδα αποτελούσε φωτεινή έξαίρεση στον τότε ευρωπαϊκό κόσμο, παραδέχθηκε τή μεταβολή τών δεδομένων. Ὑπερθεμάτισε μάλιστα ως προς τό μέγεθος τής άπειλῆς διαπιστώνοντας ότι ενῶ ο «κοινωνισμός»¹² εισηχθη στην χώρα μάλλον ως ακίνδυνο άστείο, ο άντισημιτισμός ξεπέρασε ραγδαία, άμα τή εμφάνισει του, τά παραδεκτά

11. Οι διπλωματικές πιέσεις προς τήν ελληνική κυβέρνηση πήραν μορφή τελεσιγράφου από τίς αρχές Μαΐου. Στό τέλος του πρώτου δεκαημέρου του ίδιου μήνα, άγγλικά, γαλλικά, ισπανικά και αϋστριακά πολεμικά πλοία εστάλησαν στην Κέρκυρα. Ἡ κατάσταση, στό μεταξύ, άγγιζε τήν τραγωδία: «Από τής 4ης Ἀπριλίου διατελεϊ ή έβραϊκή συνοικία εν στενῷ αποκλεισμῷ. Πολλοί Ἑβραίοι αναγκάζονται να έπαιτῶσιν όπως αγοράσωσιν όλίγον άρτον διά τās οικογενείας των. Αν ο αποκλεισμός παραταθῆ επί τινας ήμέρας, ότε ο καύσων θά κατασταθῆ μάλλον έπαισθητός, βέβαιον είναι ή δημόσια υγεία σπουδαϊον διατρέχει κίνδυνον έπειδή δεν είναι άπίθανον να αναπτυχθῆ εν τῇ Ἰσραηλιτικῇ συνοικία επιδημική τις νόσος, άφου οι κάτοικοι ταύτης αναγκάζονται να μένωσι κεκλεισμένοι εις τās πυκνότατα κατωκημένας οικίας των εν αϊς συνεσωρεύθησαν και πάντες οι εκτός τής έβραϊκῆς κατοικοϋντες Ἰσραηλίται, οϋτως ώστε εν περιορισμένῳ χώρῳ εἶνε έγκεκλεισμένοι έξακισχίλιοι άνθρωποι!»: έφ. *Εφημερίς*, 5 Μαΐου 1891.

12. Δηλαδή ο σοσιαλισμός.

όρια τῆς βίας.¹³ Ὀπωδῆποτε, λόγω καί τῆς ἐκκαθάρισης τοῦ 1821, οἱ ἑβραϊκές κοινότητες στήν τότε Ἑλλάδα ἦταν μικρές ἕως ἀνύπαρκτες, ἐνῶ οἱ κοινότητες τῶν Ἰονίων νησιῶν περιορίστηκαν αἰσθητά μετά τά γεγονότα. Ἐκατοντάδες Ἑβραίων ἐγκατέλειψαν τά Ἑπτάνησα μεταναστεύοντας κυρίως πρὸς τήν Αἴγυπτο – ἐκεῖ δηλαδή πού διδάχθηκαν τόν ἀντισημιτισμό ἢ κυρία Μηχανίδου καί οἱ μιμητές της.¹⁴

Πρὸς τόν «νεωτερικό» ἀντισημιτισμό

Στόν 19ο αἰώνα ὁ ἑλληνικός ἀντισημιτισμός εἶχε ἀρχαῖκά χαρακτηριστικά. Ἡ πλέον σταθερή κατηγορία κατὰ τῶν Ἑβραίων ἦταν ἡ ἀπαγωγή καί ἡ τελετουργική θυσία χριστιανοπαίδων, καί οἱ σχετικές φοβίες ἦταν διάχυτες σέ εὐρύ φάσμα κοινωνικῶν στρωμάτων. Μέ τήν εἴσοδο τοῦ 20οῦ αἰώνα, οἱ βάσεις τοῦ ἀντισημιτισμοῦ προοδευτικά μεταβλήθηκαν. Στίς διεκδικούμενες ἀπό τήν Ἑλλάδα περιοχές, στή Μακεδονία ἰδιαίτερα, ἡ παρουσία τοῦ ἑβραϊκοῦ στοιχείου ἦταν πολύ σημαντική, πράγμα πού ἔκανε τήν ἐναντίον τους πολιτική συστατικό τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Στή διάρκεια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα, οἱ ἀντιεβραϊκές τάσεις τῶν ὀργανώσεων καί τῶν ὀπλαρχηγῶν περιορίστηκαν ἀπό τό κέντρο, πού δέν ἐπιθυμοῦσε τή διεύρυνση τοῦ μετώπου τῶν ἐχθρῶν του. Μετά τό 1913 ὅμως, ἡ ἑβραϊκή παρουσία στή Θεσσαλονίκη ἐμφανίστηκε προοδευτικά ὡς ἐμπόδιο

13. ἐφ. Ἐφημερίς, 10 Ἀπριλίου 1891.

14. Συμπληρωματικά, βλ. Μπ. Πιερρόν, ὅ.π., σ. 48 κ.έ.

στήν –ἐπείγουσα μέσα στή βαλκανική ρευστότητα– ἐθνική ὁμογενοποίηση τοῦ χώρου.

Εἶναι δύσκολο, ἀναφερόμενοι σέ αὐτή τήν περίοδο, νά μιλήσουμε γιά συγκροτημένο ἀντισημιτισμό. Ὑπάρχει ὀπωδῆποτε ἡ ἀρνητική προδιάθεση τοῦ τοπικοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, μέ παρονομαστές τήν καχυποψία καί τόν ἀνταγωνισμό, καθώς καί μία πολιτική μέ ἀντιεβραϊκές διαθέσεις ἀπό τή μεριά τῆς πολιτείας. Ἡ ἐπαναδιάταξη τῶν ἑβραϊκῶν συνοικισμῶν τῆς Θεσσαλονίκης μετά τήν πυρκαϊά τοῦ 1917 ἦταν ἓνα δεῖγμα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ὅμως διστάζει νά ὑπερβεῖ ὀρισμένα ὅρια σέ καιρούς ταραγμένους καί γεμάτους ἀπειλές. Στόν κοινωνικό χῶρο, ἡ ἀντιεβραϊκή διάθεση διευρύνεται καί μορφοποιεῖται κυρίως μετά τήν Ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν καί τήν ἀφιξη μεγάλου ἀριθμοῦ προσφύγων στήν πόλη. Στίς νέες συνθήκες, ἡ ἑβραϊκή κοινότητα ἀναδεικνύεται περίπου ὡς ἐξαιρεση, ὡς νησίδα διαφορᾶς σέ ἓναν ραγδαῖα ὁμογενοποιούμενο, ἐθνικά καί θρησκευτικά, χῶρο, ἐνῶ ταυτόχρονα εἰσπράττει σημαντικό μέρος τῆς γενικῆς δυσἀρέσκειας τῶν προσφυγικῶν στρωμάτων.

Ὁ ἀντισημιτισμός στή Θεσσαλονίκη ἀπέκτησε χαρακτηριστικά κινήματος στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1930. Ὅπως καί τό 1891, βρισκόμαστε ξανά στίς παραμονές μιᾶς πανευρωπαϊκῆς ἐξαρσης τοῦ φαινομένου. Μάλιστα, καί πάλι ἡ ἑλληνική περίπτωση φαίνεται νά προηγεῖται εὐρωπαϊκῶν ἀντιστοιχῶν. Οἱ εἰδικές συγκυρίες ἔχουν τή σημασία τους. Οἱ πρῶτοι κυματισμοί τῆς διεθνοῦς ἀλλά καί τῆς ἑλληνικῆς οικονομικῆς κρίσης ἔχουν ἐμφανιστεῖ τό 1931, ἐνῶ, μετά τίς ἑλληνοτουρκικές συμφωνίες τοῦ 1930, οἱ πρόσφυγες ἔχασαν κάθε ἐλπίδα γιά

ἐπιστροφή στην Ἀνατολή ἢ εἰσπραξή σημαντικῶν ἀποζημιώσεων. Τό γεγονός εἶναι ὅτι στά τέλη Ἰουνίου τοῦ 1931 ξέσπασαν στή Θεσσαλονίκη ἐκτεταμένες ἀντισημιτικές ταραχές μέ πρόσχημα ὄχι πλέον τήν ἀπαγωγή καί τή θυσία χριστιανόπαιδος, ἀλλά τή συνωμοσία σέ βάρος τῆς ἐλληνικῆς Μακεδονίας.

Στίς 23 Ἰουνίου 1931, στή Θεσσαλονίκη, διαδόθηκαν φῆμες σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς ἐβραϊκῆς ἀθλητικῆς καί πολιτιστικῆς ὀργάνωσης Μακαμπί πῆρε μέρος σέ σύσκεψη τοῦ Μακεδονικοῦ Κομιτάτου, στή Σόφια, ὅπου ἀποφασίστηκε ἡ αὐτονόμηση τῆς Μακεδονίας. Ἀμέσως, ἡ Ἐθνική Παμφοιτητική Ἐνωσις κυκλοφόρησε ἐμπρηστική προκήρυξη ὅπου τονιζόταν ἡ πρόθεση τῶν Ἑβραίων νά ἐξαφανίσουν τούς Ἕλληνες ἀπό προσώπου Γῆς. Ἀποδείξεις περί τούτου ἀποτελοῦσαν ἡ διαπόμπευση τοῦ Πατριάρχη Γρηγορίου Ε', ἡ ταύτισή τους μέ κομμουνιστές καί κομιτατζήδες «πού σκάπτουν τόν τάφον τῆς Ἑλλάδος», ἡ μή χρήση σταυροῦ στούς κοντούς τῶν σημαιῶν τους καί ἄλλα παρόμοια.¹⁵

Τά ἐπεισόδια κλιμακώθηκαν τίς ἐπόμενες ἡμέρες μέ ἐμπρησμούς, ξυλοδαρμούς, λεηλασίες καί συνεχεῖς ἀψιμαχίες. Στίς 29 Ἰουνίου ἡ ἀνεξέλεγκτη κατάσταση εἶχε ἐξαπλωθεῖ σέ ὅλη τήν πόλη, ἐνῶ ἀνάλογα γεγονότα συνέβαιναν καί στή Δράμα. Στά ὁδοφράγματα πού χώριζαν τούς συνοικισμούς, καί ἰδιαίτερα ἐκείνους ὅπου κατοικοῦσαν πρόσφυγες, ἀπό τούς ἀπέναντι ἐβραϊκοίς, ἔγιναν ἀρκετές ἐκ τοῦ συστάδην μάχες μέ τελικό ἀποτέλεσμα τόν ἐ-

15. Βλ. ἐφ. *Ἡ Πρωΐα*, 25 Ἰουνίου 1931.

μπρησμό τοῦ ἐβραϊκοῦ συνοικισμοῦ Κάμπελ, τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποίου ἀποτεφρώθηκε ὀλοσχερῶς. Μερικές φορές, ἡ ἀγριότητα ξεπέρασε τούς μέσους ὄρους, ὅπως συνέβη στήν περίπτωση τῆς κακοποίησης ἀνύποπτων Ἑβραίων ἐπιβατῶν τῶν ἀστικῶν τραίμ, ἢ στά λίγα περιστατικά ἀκρωτηριασμοῦ (κόψιμο αὐτιῶν) ἐξίσου ἀνύποπτων Ἑβραίων ἐμπόρων. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τά γεγονότα πῆραν μεγάλες διαστάσεις μετά τή σχετική συζήτηση στή Βουλή, στίς 25 Ἰουνίου, ὅπου, μέ τίς παρεμβάσεις τοῦ βουλευτῆ Μ. Μπεςαντζή ἀλλά καί τοῦ Τσαλδάρη, ἔγινε πλήρως ἀποδεκτό, καί ἀπό τόν πρωθυπουργό Ἑλ. Βενιζέλο, ὅτι οἱ κατηγορίες ἐναντίον τοῦ σωματείου Μακαμπί καί τῶν ἐκπροσώπων του ἦταν ψευδεῖς καί ἐπινοημένες. Ἀποτελοῦσαν μάλιστα συρραφή στοιχείων, μερικά ἀπό τά ὁποῖα ἀναφέρονταν στό καλοκαίρι τοῦ 1930, ἐνῶ ἄλλα στηρίζονταν σέ ἔντεχνη ἀνάμειξη πληροφοριῶν πού ἀφοροῦσαν δραστηριότητες τῆς ΕΜΕΟ στή Σόφια, δραστηριότητες στίς ὁποῖες δέν μετεῖχαν, οὔτε κἀν τίς γνώριζαν, οἱ τῆς Μακαμπί τῆς Θεσσαλονίκης.¹⁶

16. ἐφ. *Ἡ Πρωΐα*, 26 Ἰουνίου 1931 καί ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 27 Ἰουνίου 1931. Τό ὄλο ζήτημα ἦταν, στήν πραγματικότητα, ἀσήμαντο. Ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ ἀθλητικοῦ σωματείου Μακαμπί τῆς Θεσσαλονίκης, Κοέν, πού βρέθηκε στή συνάντηση τῶν σωματείων Μακαμπί στή Σόφια, δέν γνώριζε τή βουλγαρική γλώσσα καί τοῦ ἦταν ἀδύνατο νά προσδιορίσει τό τί ἀκριβῶς λέχθηκε ἀπό ἕναν Βούλγαρο ἀντιπρόσωπο σέ μιά ἀπό τίς συναντήσεις, στήν ὁποία ἐπιπλέον δέν εἶναι ξεκάθαρο ἂν ὁ Κοέν παρευρισκόταν. Οἱ εὐλογες ὅμως αὐτές ἐξηγήσεις κρίθηκαν, καθαυτές, ὑποπτες... Προεῖχε ἡ ἀναζήτηση τοῦ προσχήματος. Πιό ἀναλυτικά γιά τά γεγονότα τοῦ 1931 στή Θεσσαλονίκη, βλ. τό

Ἄς μὴν ἐπεκταθοῦμε ὅμως περισσότερο στὰ ἐπεισόδια, στὰ ὅποια θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε τὴ στάση τοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ τὸν ρόλο τῶν ἐλληνικῶν φασιστικῶν ὀργανώσεων.

Οἱ τρεῖς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε ἀποτελοῦν αἰχμές ἐνός φαινομένου πού, ταυτόχρονα, ἔχει νὰ παρουσιάσει σταθερές. Ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο ὡς τὴν Κατοχὴ ἢ τὴν Ἑλλάδα τοῦ Ἐμφυλίου, πλῆθος ἐνδείξεων, μικρότερης ἐντασης, πιστοποιοῦν μιά, λανθάνουσα ἔστω γιὰ σημαντικὰ χρονικά διαστήματα, ἀντιεβραϊκὴ στάση στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἀπὸ τὰ «προνόμια» τῆς ὀθωμανικῆς Ἀθήνας, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, πού περιλάμβαναν τὴν ἀπαγόρευση ἐγκατάστασης Ἑβραίων στὴν πόλη, μέχρι τὴν προκλητικὴ στράτευση τῶν ἐλάχιστων διασωθέντων νεαρῶν Ἑβραίων στὴν πρώτη γραμμὴ τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου (ὅπου σκοτώθηκαν ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτούς), οἱ συνέχειες παραπέμπουν σὲ σταθερές καὶ ἐνσωματώνουν τὶς περιόδους ἐκρηξῆς σὲ ἓνα γενικότερο πλέγμα.

Οἱ χρονολογίες τῶν ἀντιεβραϊκῶν ἐκρήξεων, πού ἐκθέσαμε παραπάνω, βρίσκονται σὲ ἀντιστοιχία, χρονολογικὴ καὶ ἐνδεχομένως ποιοτικὴ, μὲ γενικότερες ἐξάρσεις τοῦ ἀντιεβραϊκοῦ μένους στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν πλέον πρόσφατη περίπτωση, τὰ γεγονότα τοῦ 1931 στὴ Θεσσαλονί-

κη, μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι πρωτεργάτες τους ἦταν ἐθνικιστικὲς ὀργανώσεις μὲ ναζιστικὰ χαρακτηριστικὰ, μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν «Τρία Ἐψιλον». Τὸ ἐνδιαφέρον σημεῖο βρίσκεται στὸ γεγονός ὅτι διανύουμε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1931 – μιά ἐποχὴ δηλαδὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ εὐρωπαϊκὸς ἀντισημιτισμὸς δὲν εἶχε πάρει ἀκόμα τὶς διαστάσεις καὶ τὴ μορφή πού ἀπέκτησε λίγο ἀργότερα, στὴ διάρκεια τῶν ἐπόμενων χρόνων ὡς τὴν πτώση τοῦ ναζισμοῦ, στὰ 1945. Τὸ 1931 οἱ ναζί εἶχαν βέβαια διατυπώσει ἤδη τὶς ἀντισημιτικὲς θέσεις καὶ τὶς προθέσεις τους σὲ σχέση μὲ τοὺς Ἑβραίους, δὲν εἶχαν ὅμως ἀκόμα διαβεῖ τὶς πύλες τῆς ἐξουσίας, πού θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐφαρμόσουν στὴν πράξη τὰ ὅσα διακήρυσσαν φραστικά. Ἡ διαφορὰ, συνέπεια ἴσως τῆς πρώιμης ἐκδήλωσης τῆς ἐδῶ κρίσης, βρίσκεται στὸ ὅτι ἡ ἀντισημιτικὴ κίνηση τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶχε δική της, διαμορφωμένη θεωρία, ἀλλὰ ὑποκαθιστοῦσε αὐτὴ τὴν ἔλλειψη μὲ δάνεια ἀπὸ τὸν ἐθνικιστικὸ λόγο τῆς ἐποχῆς. Ὅταν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ἀντιεβραϊκῶν ὀργανώσεων ἔψαχναν περαιτέρω ἐπιχειρήματα, ὥστε νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἐκστρατεία τους, ἀντλοῦσαν σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸ ἐθνικιστικὸ ἀνθολόγιο τοῦ καιροῦ. Ἐκαναν λόγο γιὰ τὰ ὑπομνήματα τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας πρὸς τὸν στρατηγὸ Σαράιγ, σχετικά μὲ τὴν τύχη καὶ τὸ μέλλον τῆς πόλης, κατὰ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου καὶ σὲ ἀνάλογα στοιχεῖα ἀντλημένα ἀπὸ τὸ πρόσφατο ἢ τὸ ἀπώτερο παρελθόν. Κατὰ τὸ σχῆμα πού προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν, ἡ ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς πόλης ἀποτελοῦσε τὴν προφυλακὴ μιᾶς εὐρύτερης συνωμοτικῆς κίνησης ἐνάντια στὴν ἐλληνικὴ Μακεδονία, κίνησης ἐκπορευόμενης

ἐπόμενο κεφάλαιο τοῦ παρόντος καὶ Μπ. Πιερρόν, Ἑβραῖοι καὶ χριστιανοὶ στὴ νεότερη Ἑλλάδα, ὅ.π., σ. 203 κ.έ.

από Σλάβους και κομμουνιστές. Η διαφορά μεταξύ των δύο τελευταίων ήταν δυσδιάκριτη για πολλούς —και όχι μόνο εθνικιστές— τόν καιρό εκείνο.

Στήν περίπτωση του 1891, η αντισημιτική —μπορούμε εδώ να χρησιμοποιήσουμε άφοβα τόν όρο— ύστερία σάρωνε τήν Εύρώπη. Βρισκόμαστε, ἄς θυμηθοῦμε, στή δεκαετία τῆς υπόθεσης Ντρέυφους και τῆς ταξινόμησης τῶν χαλκευμένων αντιεβραϊκῶν μυθοπλασιῶν στή περίφημα *Πρωτόκολλα τῶν Σοφῶν τῆς Σιών*.¹⁷ Στόν ἀκριβή συντονισμό τῆς κρίσης, ἡ ἐλληνική περίπτωση δείχνει και πάλι διασπικτή, ἐλαφρῶς προηγούμενη. Γι' αὐτό και τό θεωρητικό της υπόβαθρο εἶναι λίγο ἀρχαϊκό, περισσότερο μεσανατολίτικο —στους καιρούς πού μιλάμε— παρά εὐρωπαϊκό. Δέν ὑπάρχει δηλαδή στήν Κέρκυρα

17. Τά *Πρωτόκολλα τῶν Σοφῶν τῆς Σιών* εἶναι προϊόν του 1897-98, ἐκπορευόμενο ἀπό τίς μυστικές ὑπηρεσίες του Τσάρου, διάσημες τόν καιρό ἐκεῖνο γιά τή δεξιότεχνία τους στή δημιουργία «ἀποκρυφιστικῶν» κειμένων γιά πολιτικούς λόγους. Τό κείμενο πρωτοκυκλοφόρησε στό Παρίσι, ἡ δομή ὅμως και μέρος του περιεχομένου του στηρίζονται σέ παράφραση ἐνός φυλλαδίου πού κυκλοφόρησε τό 1864 στίς Βρυξέλλες (Joli Maugice, *Dialogue aux Enfers entre Machiavel et Montesquieu*) και καταφερόταν ἐναντία στή σχέδια του Ναπολέοντα του Γ'. Πβ. Pierre-André Taguieff, *Les Protocoles des Sages de Sion. Introduction à l'étude des Protocoles...*, Berg, Παρίσι 1992. Τήν ἴδια ἐποχή, πλῆθος θεωριῶν σχετικά μέ μυστικά σχέδια και διεθνείς καταχθόνιες συνωμοσίες κυκλοφοροῦσαν σέ ὁλόκληρη τήν Εύρώπη, ἔχοντας ὡς κοινό παρονομαστή τή δράση τῶν Ἑβραίων. Στήν Ελλάδα ἡ κοινή γνώμη παρακολουθοῦσε αὐτές τίς σκοτεινές ἱστορίες μέσα ἀπό τίς ἀνταποκρίσεις και τά σχόλια τῶν ἐφημερίδων. Βλ., γιά παράδειγμα, ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 19 Μαρτίου 1893.

ἡ ἰδέα τῆς ὑπόγειας συνωμοσίας και τῶν παντοδύναμων ἐβραϊκῶν δικτύων, πού ἀπειλοῦν τήν τάξη του κόσμου και ἐκείνη του κάθε ἔθνους ξεχωριστά. Ἐπιστρατεύεται ἡ ἀνθρωποθυσία τῆς παρθένου, ἡ δίψα του αἵματος, φαντασίωση πού βρίσκεται σέ παρακμή στή δυτική Εύρώπη πρὸς ὄφελος πὶό «πολιτικῶν», «ἰδεολογικῶν» κατασκευῶν.

Τέλος, τό 1821, τό ἀντιεβραϊκό μένος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἀποτελοῦσε, θά ἔλεγε κανείς, ἀντίλαλο τῶν ἀντίστοιχων κινήσεων πού ἐμφανίστηκαν στή Γερμανία μετά τά γεγονότα του 1813, ἔπειτα ἀπό τίς, ἐθνικοῦ χαρακτήρα, ἐξεγέρσεις κατά τῶν ναπολεόντειων στρατιῶν και θεσμῶν. Ὑπάρχει ἐδῶ μιά ὑπόθεση ἀναλογίας τήν ὁποία, πολύ διστακτικά, θά ἀναφέρω. Οἱ ναπολεόντειοι θεσμοί στή Γερμανία, καταστρέφοντας παλαιότερα πλέγματα σχέσεων, ἔδωσαν κυριολεκτικά νέα ὑπόσταση και θέση στίς ἐβραϊκές κοινότητες. Ὡς ἐκ τούτου, μέ τίς νέες δυνατότητες, ἡ θέση αὐτῶν τῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων στίς γερμανικές πόλεις ἔγινε ἐπικίνδυνα ἀνταγωνιστική σέ διάφορους τομεῖς.¹⁸ Ὅμως, στή διαδικασία συγκρότησης ἐνός σύγχρονου ἀνεξάρτητου ἔθνους-κράτους, ὁ ἔλεγχος τῶν πόλεων και τῶν ἀστικῶν δραστηριοτήτων ἀποτελεῖ κίνηση μέ ἐξαιρετική σημασία και σπουδαιότητα. Σέ ἕνα τέτοιο πεδίο, ἡ ἰσχυρή παρουσία και δραστηριοποίηση μή

18. Στή Γαλλική Ἐπανάσταση και στήν παρουσία τῶν Γάλλων στή Ἐπτάνησα ἀποδίδει και ὁ Βιάζης τήν ἀρχή τῶν μετα-ενετικῶν προβλημάτων στίς σχέσεις Ἑβραίων και χριστιανῶν στή Ἐπτάνησα. Βλ. Σπυρίδων Βιάζης, «Ἡ ἐβραϊκή κοινότης Ζακύνθου ἐπὶ Ἐνετοκρατίας», περ. *Παρνασσός*, τόμ. ΙΔ' (1891-1892), σ. 624-670 και 723-735.

έθνικά έντάξιμων στοιχείων —στοιχείων προστατευόμενων άρχικά, χάρη στή δυνατότητά τους νά αναφέρονται σέ μία τρίτη έξουσία, τή γαλλική στή γερμανική περίπτωση— δέν ήταν δυνατό νά γίνει άνεκτή και όδηγοῦσε, ώς έκ τούτου, σέ συγκρούσεις. Τό σχήμα θά μπορούσε νά μās θυμίσει τήν έλληνική περίπτωση, όπου επίσης υπήρχε ή δυνατότητα αναφοράς στήν όθωμανική έξουσία, ο παραλληλισμός όμως δέν μπορεί μάλλον νά πάει πιό μακριά: οι λειτουργίες και οι δραστηριότητες στίς όθωμανικές πόλεις δέν ήταν ακριβώς αντίστοιχες τών γερμανικών, ένω ή γαλλική ή γαλλοτραφής έξουσία σέ πολύ λίγα σημεία θυμίζε τό επικρατοῦν στήν Άνατολή σύστημα. Παρά τίς διαφορές όμως, ή συγγένεια ώς πρός τίς αύξανόμενες έντάσεις στό πεδίο τών χριστιανο-εβραϊκών σχέσεων ήταν όρατή. Στά 1819, στή Γερμανία, ή σοβούσα από τίς άρχές του αιώνα κρίση ξέσπασε στίς ταραχές πού όνομάστηκαν τών «Χέλ Χέλ». Από τό Μπρεσλάου ως τή Βαυαρία και από εκεί στό Άμβούργο, τό άντιεβραϊκό μένος στράφηκε τόσο ένάντια στίς εβραϊκές κοινότητες όσο και ένάντια στήν έξουσία.¹⁹ Μόλις

19. Έκτεταμένη περιγραφή τών γεγονότων στό Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction*, ό.π., σ. 92-104. Είναι χαρακτηριστική ή παρατήρηση ότι στό Μόναχο ή βασιλική κυβέρνηση του Μαξιμιλιανού ταύτισε τίς άντισημιτικές εκδηλώσεις μέ άνατρεπτικά, ρομαντικά και φιλελεύθερα κινήματα, καταστέλλοντάς τες ανάλογα. Άς θυμίσουμε ότι τά κινήματα αυτά αποτελοῦσαν εξέλιξη τών πατριωτικών έξεγέρσεων του 1813. Η δέ Βαυαρία ήταν τό κράτος πού διατήρησε και άφομοίωσε περισσότερο από κάθε άλλο τή ναπολεόντεια παράδοση στίς δομές και τίς λειτουργίες του. Σχε-

δύο χρόνια άργότερα, μία πιό βαλκανική, δηλαδή πιό αίματηρή, έκδοχή του προβλήματος εκδηλώθηκε στήν έπαναστατημένη Ελλάδα.

Οι άντιστοιχίσεις αυτές, τόσο χρονολογικές όσο και —τηρουμένων τών αναλογιών— ποιοτικές, νομίζω ότι διαψεύδουν τόν λόγο περί έξαιρέσης τής χώρας μās από τέτοιου είδους καταστάσεις. Οι άμφιβολίες σχετικά μέ αυτό θά πρέπει νά είναι ιδιαίτερα προσεκτικές, καθώς μπορούν εύκολα νά όδηγήσουν στήν άρνηση τής ύπαρξης άντισημιτικής ιδεολογίας και πρακτικῆς γενικῶς. Η πορεία προς τήν «Τελική Λύση», γιά νά δανειστῶ τήν έκφραση του Γκέοργκ Μός, δέν γνωρίζει αποκλειστικούς γεωγραφικούς προσδιορισμούς: υπήρξε πολύ πιό διάχυτη στόν χώρο και στόν χρόνο, πολύ πιό εύρωπαϊκή απ' ό,τι άρεσκόμεθα νά θεωροῦμε. Ο ναζισμός απλῶς «τελειοποίησε», αν μās επιτρέπεται ή έκφραση, ένα ρεύμα πού βρισκόταν διάχυτο, μέ κυμαινόμενες έντάσεις, τόσο μέσα όσο και έξω από τά γερμανικά σύνορα. Οι άντιστοιχίες τών έν Ελλάδα συμβάντων προσθέτουν αναμφίβολα επιχειρήματα σέ αυτή τήν υπόθεση.

τικά βλ. επίσης Rose Paul Lawrence, *Revolutionary Antisemitism in Germany, from Kant to Wagner*, Princeton University Press, Πρίνστον Ν.Τζ. 1990.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ

Η ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀποτελοῦσε, ἀπό τόν καιρό τῆς ἴδρυσης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἕναν ἰσχυρό παράγοντα τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς τῆς χώρας, θέση πού φυσικά δέν ἀπώλεσε στή διάρκεια τῆς ἰταλογερμανικῆς Κατοχῆς στά 1941-1944. Οἱ δεσμοί της μέ τόν κρατικό μηχανισμό ὑπῆρξαν πολυπλόκαμοι: ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα στούς μηχανισμούς τῆς Ἐκκλησίας καί τούς ἀντίστοιχους τοῦ κράτους δέν πραγματοποιήθηκε ποτέ στήν Ἑλλάδα. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἰσχυρή παρουσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων στά δημόσια πράγματα τῆς χώρας ἀλλά καί ἡ συμμετοχή τῆς Ἐκκλησίας στή διαμόρφωση τῆς «ἐθνικῆς ταυτότητας» καί τῶν συνεπακόλουθων πολιτικῶν θεωρεῖται αὐτονόητη.

Τό κείμενο βασίζεται σέ εἰσήγηση στό συνέδριο πού ὀργάνωσε τό Πανεπιστήμιο τῆς Χάιφα, στή Χάιφα, τόν Δεκέμβριο τοῦ 2002 μέ θέμα «Τό Ὀλοκαύτωμα στήν Ἑλλάδα». Τό κείμενο δημοσιεύθηκε στά ἀγγλικά (The Greek Orthodox Church and the Holocaust), σέ ἠλεκτρονική μορφή, στήν ἱστοσελίδα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χάιφα.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ Ἐκκλησία ἐλάχιστα διευκολύνει τή μελέτη αὐτῆς τῆς ἰσχυρῆς διαπλοκῆς. Τά ἐπίσημα ἀρχεῖα αὐτοῦ τοῦ ὀργανισμοῦ παραμένουν ἀπρόσιτα στοὺς ἐρευνητές —στό γενικό καί τό τοπικό πλαίσιο—, ἐνῶ οἱ ἰθύνοντες τῆς Αὐτοκέφαλῆς Ἐκκλησίας θεωροῦν πῶς ὅτιδήποτε ἀφορᾷ τήν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀποκλειστικά ἐσωτερική τῆς ὑπόθεσις, πρέπει νά ἐξεταστεῖ «ἀπό τά μέσα», παραγνωρίζοντας τή σημασία τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρουσίας στίς πολιτικές καί κοινωνικές ἐξελίξεις τῆς χώρας. Ἐξυπακούεται ὅτι ἡ ἀναμονή μιᾶς ἔστω «ἐπίσημης» ἀποτίμησις τῆς ἐκάστοτε συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας στό ἐλληνικό ἱστορικό γίνεσθαι παραμένει ἀκαρπῆ καί ὅτι οἱ ὅποιες ἐρευνες προσανατολίστηκαν πρὸς αὐτή τήν περίπλοκη σχέση ἐξαναγκάστηκαν νά κινηθοῦν στίς παρυφές τῶν πραγμάτων, νά περιοριστοῦν σέ ἐξωτερικές καί ἔμμεσες παρατηρήσεις καί ἀπό ἐκεῖ νά διακρίνουν, κατά τό δυνατό, τά ὅσα συνέβαιναν στό ἐσωτερικό. Οἱ δυσκολίες αὐτές συναντοῦν τίς ἀντίστοιχες πού παρουσιάζει ἡ κατοχική περίοδος. Παρά τήν ἐντυπωσιακή ἀφθονία κάθε εἶδους πηγῶν, ἡ μεθοδική καί συνθετική καταγραφή βρῖσκεται ἀκόμα στίς ἀρχές τῆς, ἀντιμετωπίζοντας συχνά κινδύνους ἐκτροχιασμοῦ καθὼς ἐπανέρχονται μέ ποικίλους τρόπους ζητήματα «ἠθικῆς» ἢ «παραταξιακῆς» ἀποτίμησις τῶν ὄσων συνέβησαν τότε. Ἀπό αὐτήν τή σκοπιά μπορούμε νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ μελέτη τῆς περιόδου βρῖσκεται ἀκόμα στά πρῶτα τῆς στάδια.

Οἱ δυσκολίες αὐτές πρέπει νά λαμβάνονται ὑπ' ὄψη ὅταν ἀντιμετωπίζουμε «εὐαίσθητα» ἐρωτήματα ὅπως αὐτό πού ἐξετάζουμε ἐδῶ: τή στάση τῆς ἐλληνικῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀπέναντι στό Ὀλοκαύ-

τωμα τῶν Ἑλλήνων Ἐβραίων. Σχετικά μέ αὐτό τό ζήτημα ὑπάρχουν βέβαια ἤδη μερικά δημοσιεύματα, ὁ προσανατολισμός τους ὅμως εἶναι ἐμφανῶς πολιτικός καί, ὡς ἐκ τούτου, δίνουν ἐλάχιστα πειστικές ἐξηγήσεις.¹ Ἡ παρούσα ἀπόπειρα εἶναι δέσμια τῶν συνθηκῶν αὐτῶν πού ἐπικρατοῦν στήν ἐρευνα τῶν γεγονότων καί τῶν καταστάσεων καί, ἔτσι, ἀνοίγει περισσότερο τό θέμα παρά φιλοδοξεῖ νά καταλήξει σέ τελεσίδικα συμπεράσματα. Οἱ ἐνδείξεις καί τά

1. Ἀπό τή μιᾶ πλευρά, πολλές ἀναφορές ὑπάρχουν στά Χρονικά, περιοδικό πού ἐκδίδει τό Κεντρικό Ἰσραηλιτικό Συμβούλιο Ἑλλάδος. Τό ἐντυπο ὅμως αὐτό ἀκολουθεῖ τή γενική πολιτική τοῦ Συμβουλίου, πού ἀποβλέπει στήν ἀμβλυσή τῶν ὀποιων διαφορῶν ἢ προστριβῶν προκύπτουν ἀνάμεσα στήν ἐβραϊκή κοινότητα καί τήν ἐλληνική πολιτεία, τήν Ἐκκλησία ἢ τήν ἐλληνική κοινή γνώμη. Ἀποφεύγεται λοιπόν ἐκεῖ ὅποιαδήποτε μνεία σέ ἀρνητικές καταστάσεις στίς σχέσεις τῶν Ἐβραίων μέ τοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες, ἐνῶ ἀντίθετα τονίζονται μέχρι ὑπερβολῆς οἱ θετικές στιγμές στήν ἱστορία αὐτῶν τῶν σχέσεων. Ἐτσι, αὐτό πού ἀπομένει παραπέμπει μᾶλλον σέ εἰδυλιακές καταστάσεις, πού ἐλάχιστη σχέση ἔχουν μέ τά πραγματικά δεδομένα.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, γιά διπλωματικούς ἐπίσης λόγους, τό ἐλληνικό ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν προχώρησε μέσα ἀπό τό ἱστορικό τοῦ Ἀρχεῖο στήν, ἤδη ἀναφερθεῖσα (Οἱ Ἕλληνες Ἐβραῖοι. Στοιχεῖα τῆς ἱστορίας τους μέσα ἀπό διπλωματικά καί ἱστορικά ἔγγραφα τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἐπιμ. Θ. Βερέμης-Φ. Κωνσταντοπούλου, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1999), δημοσιοποίηση σειρᾶς ἐγγράφων, πού τονίζουν καί αὐτά τίς θετικές στιγμές στίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ χριστιανούς καί Ἐβραίους στή χώρα, οὕτως ὥστε νά προκύπτει τό συμπέρασμα ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξε ἀντισημιτισμός ἢ ἀντιεβραϊσμός στήν Ἑλλάδα. Θά ἦταν ἐξαιρετικά ὠραῖο νά ἀνταποκρινόταν ἡ πραγματικότητα στίς παραπάνω διαπιστώσεις.

γεγονότα πού παρατίθενται, λοιπόν, στή συνέχεια έχουν στόχο στό νά αποδείξουν τή σύνθετη ύφή του θέματος καί νά προτρέψουν σέ μεθοδικότερες έρευνες πάνω σέ αυτό.

Ἡ ἑλληνική ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί οἱ Ἑβραῖοι: ἱστορική ἀναδρομή

Ἡ ἑλληνική ὀρθόδοξη Ἐκκλησία κληρονόμησε μιά βαριά παράδοση ἀντιεβραϊσμοῦ, οἱ νεότερες ἐκδοχές τῆς ὁποίας θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στήν ὀθωμανική περίοδο (14ος-19ος αἰώνας) τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Στήν αὐτοκρατορική δομή τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου, ἡ διάκριση τῶν ὑπηκόων σύμφωνα μέ τή θρησκευτική τους πίστη ἦταν βασικός παράγοντας γιά τόν προσδιορισμό τῶν ὑποχρεώσεων πού εἶχαν, τῶν κανόνων στούς ὁποίους συμμορφώνονταν ἢ καί τῶν προνομίων πού ἀπολάμβαναν. Τό σύστημα αὐτό ἐκφράστηκε τελικά στόν διαχωρισμό τῶν κατοίκων σέ μιλέτια,² ἀπό τά ὁποῖα τό κυρίαρχο ἦταν τό μιλέτι τῶν πιστῶν, δηλαδή τῶν μουσουλμάνων. Τά δύο μὴ μουσουλμανικά, πλὴν ὅμως ἐπίσημα ἀναγνωρισμένα ἀπό τήν ἐξουσία τῆς Κωνσταντινούπολης, μιλέτια ἦταν τῶν χριστιανῶν καί τῶν Ἑβραίων. Στήν ἡμιφεουδαλική διάρθρωση τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ἔνταξη σέ καθεμία ἀπό τίς ἐνότητες αὐτές καθόριζε λειτουργίες, εὐθύνες, ὑποχρεώσεις καί δικαιώματα μέσα ἀπό πολύπλοκους κώδικες —ἀπό μιά σειρά ἐπιμέρους «συμ-

2. Ὅρος πού μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ ὡς «θρησκευτική κοινότητα».

βάσεων», ἄς τό ποῦμε ἔτσι— τῆς κάθε ἐνότητας μέ τήν Πύλη. Καθώς οἱ κώδικες αὐτοί διέσχίζαν τοὺς χώρους τοῦ οἰκονομικοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ, τά ὄρια πού χώριζαν τά δύο μιλέτια τῶν «ἀπίστων» ἐξέφραζαν πολύ πραγματικούς ἀνταγωνισμούς καί τίς συνεπακόλουθες προστριβές. Ἡ ἔνταση γινόταν πιο ἐκδηλη στίς πόλεις, ὅπου ἡ ἐβραϊκή παρουσία ἦταν περισσότερο ἔντονη καί οἱ δραστηριότητές της, ἐνίοτε, στρατηγικές.

Οἱ συσχετισμοί εὐνοοῦσαν τό χριστιανικό στοιχείο. Οἱ κοινότητές του ἦσαν σαφῶς πιο πολυάριθμες, ὅσον ἀφοροῦσε τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τους, καί ὁπωσδήποτε πιο «πλήρεις». Τό χριστιανικό στοιχείο δηλαδή κάλυπτε μέσα στίς πόλεις σαφῶς μεγαλύτερο φάσμα δραστηριοτήτων καί, σέ ἀντίθεση μέ τοὺς Ἑβραίους, μποροῦσε νά στηριχθεῖ σέ περισσότερο ἢ λιγότερο συμπαγεῖς —ἀνάλογα μέ τή γεωγραφική ζώνη— ἀγροτικούς πληθυσμούς. Ἐνα ἀκόμα πλεονέκτημα βρισκόταν στίς κρατικοῦ τύπου δομές καί λειτουργίες τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ ἱεραρχία τῆς ὁποίας, ἔχοντας οὐσιαστικές διοικητικές καί κοινωνικές ἀρμοδιότητες, συσπείρωνε μέ ὀργανωμένο τρόπο τόν χριστιανικό κόσμο τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀριθμητική καί διοικητική ἀνωτερότητα ἐνίσχυε τό αἶσθημα τῆς ἐνόχλησης πού ἐνοιῶθε ἡ χριστιανική πλευρά ὅταν ἡ ἀντίστοιχη ἐβραϊκή ἀνταγωνιζόταν τίς δραστηριότητές της ἢ ὅταν ἡ ὀθωμανική ἐξουσία ἐμπόδιζε τήν ἐξάσκηση τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἰσχυροῦ ἐπὶ τῶν ἀδύνατων, προστατεύοντας οὐσιαστικά τίς ἐβραϊκές κοινότητες. Ἡ παραχώρηση «προνομίων» στίς τελευταῖες, μέ τή μορφή τῆς προστασίας ὀρισμένων πεδίων δραστηριοποίησής τους, ἦταν κάτι πού σαφῶς ἐνοχλοῦσε

τούς ισχυρότερους χριστιανούς. Από τήν ἄλλη πλευρά, ἡ διά τῆς Ἐκκλησίας ἐκφραση τῶν χριστιανικῶν συμφερόντων μετέφερε σ' αὐτήν τήν εὐθύνη τῆς διαχείρισης τῶν σχέσεων μέ τούς ἕτερουσ τῶν «ἀπίστων», τούς Ἑβραίους δηλαδή. Διαμέσου τῆς Ἐκκλησίας ἐκφράζονταν, ἔτσι, οἱ καχυποψίες, οἱ συγκρούσεις συμφερόντων, οἱ ἀνταγωνισμοί, τά πάθη ἐνίοτε πού χωρίζαν τίς δύο κοινότητες.

Καθώς τά χρόνια περνοῦσαν καί οἱ ἀλλαγές γενικεύονταν στήν Αὐτοκρατορία, οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν δύο κοινοτήτων ἐμπαιναν σέ νέα πεδία ἀνταγωνισμοῦ. Ἡ παρακμή τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος, ἡ ἀνοδος τοῦ ἐμπορίου καί ἡ ἀνάδειξη νέων οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων ἐνίσχυσαν τή σημασία τῶν πόλεων, καθιστώντας πῶς ἐντονούς τούς ἀνταγωνισμούς σέ αὐτές. Οἱ παραπάνω ἐξελίξεις ἐπηρέαζαν τίς σχέσεις μεταξύ Ἑβραίων καί χριστιανῶν, ὀδηγώντας τίς μᾶλλον πρός τό χειρότερο. Ἡ Ἐκκλησία, ἀπό τήν κορυφή ὡς τή βάση, τίς ἐνορίες, ἀνέλαβε νά διαχειριστεῖ αὐτές τίς σχέσεις καί νά καλλιεργήσει ἀντιεβραϊκές πρακτικές στό τελετουργικό ἢ τό κοινωνικό ἐπίπεδο.³

3. Τό τελετουργικό «κάψιμο τοῦ Ἰούδα», διαδεδομένο ἔθιμο τίς ἡμέρες τοῦ χριστιανικοῦ Πάσχα, ἦταν μιά ἀπό αὐτές τίς πρακτικές πού μεταβαλλόταν ἐνίοτε σέ κανονική κήρυξη πολέμου, μέ τίς ἐπακόλουθες ταραχές ἐναντία στοὺς Ἑβραίους. Ἐνα ἀπό τά πῶς συχνά αἰτήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ὅπως καί τῶν χριστιανῶν τοπικῶν ἀρχόντων, πρός τίς ὀθωμανικές ἀντίστοιχες ἦταν ὁ περιορισμός τῶν δραστηριοτήτων πού ἐπιτρεπόταν νά ἀσχοῦν οἱ Ἑβραῖοι ἢ ἀκόμα ὁ γεωγραφικός περιορισμός τῆς παρουσίας τους. Ἡ Ἀθήνα εἶχε κερδίσει τό «προνόμιο» τῆς μὴ ἐγκατάστασης Ἑβραίων σέ αὐτήν.

Μέσα σέ αὐτές τίς περιστάσεις δέν ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι στήν ὀρθόδοξη χριστιανική κατήχηση, ὅπως καλλιεργήθηκε τότε, ὁ ἀντιεβραϊσμός προσλαμβάνει πρωτεύουσα καί ἐξαιρετικά βίαιη σημασία. Τό πῶς χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι οἱ «Διδαχές» τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ – διάσημου κατηχητή τοῦ 18ου αἰῶνα καί μετέπειτα ἀγίου τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Στή διδασκαλία του, οἱ Ἑβραῖοι παρουσιάζονταν ὡς ὄργανα τοῦ Σατανᾶ καί κατηγοροῦνταν ὅτι ἦταν ταγμένοι σέ ἕναν ἀνελέητο ἀγῶνα ἐναντία στόν Θεό, τήν Ἐκκλησία καί τή χριστιανοσύνη. Θά ἦταν σκόπιμο νά ἀντιστοιχίσουμε αὐτήν τή ρητορική –καί οὐσιαστική– ἔξαρση τῶν παθῶν μέ τή συγκυρία μέσα στήν ὁποία ἐκφράζονταν. Βρισκόμαστε στήν ἐποχή πού μαινόταν ἡ διαμάχη σχετικά μέ τήν ἡμέρα τοῦ Θεοῦ καί τήν ἡμέρα τοῦ ἐμπορίου, τοῦ «παζαριοῦ». Ἡ ἐπιλογή τοῦ Σαββάτου ἢ τῆς Κυριακῆς, ὡς ἀρμόζουσας ἡμέρας γιά τίς δύο παραπάνω δραστηριότητες, ἀποτελοῦσε ἕναν σταθερό πονοκέφαλο τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νά ἐπιλύσουν μιά διαφορά πού σήμαινε πάρα πολλά γιά τόν οἰκονομικό ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στίς κοινότητες τῶν «ἀπίστων», χριστιανῶν καί Ἑβραίων, τῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἡ διάδοση τῶν ιδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες τῆς Αὐτοκρατορίας, στά τέλη τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, δέν ἀμβλύνει τίς σχέσεις ἀντιπάθειας ἀνάμεσα στίς δύο κοινότητες. Γινόταν προφανές ὅτι στήν ἀναβίωση τῆς Ἑλλάδας, ὅπως τήν ἀντιλαμβανόταν ὁ Νεοελληνικός Διαφωτισμός, δέν ὑπῆρχε θέση γιά τούς Ἑβραίους. Σέ λίγες περιπτώσεις, οἱ ἀνεμοὶ πού ἔφερε ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση καί τά κηρύγματα γιά τήν ἰσό-

τητα λαῶν καί θρησκευτῶν, ἐνέταξαν τοὺς Ἑβραίους σέ κάποιες θεωρητικές προσλήψεις τῆς ἐλληνικῆς ἀνεξαρτησίας.⁴ Ὡστόσο, ἡ γενική ιδέα παρέμεινε προσκολλημένη στήν ἀγεφύρωτη ἐχθρότητα ἀνάμεσα στίς δύο θρησκευτικές ἐνότητες. Ὄταν τελικά ξέσπασε ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση, τήν ἀνοιξη τοῦ 1821, οἱ Ἑβραῖοι θεωρήθηκαν ἐχθροί καί οἱ πρακτικές ἐναντίον τους ἦσαν ἴσως χειρότερες ἀπό αὐτές πού υπέστησαν οἱ μουσουλμάνοι. Ἡ ἐχθρότητα ἀνάμεσα στίς δύο κοινότητες ἀναδείχθηκε συμβολικά στό ὑψηλότερο δυνατό ἐπίπεδο. Ὄταν ὁ σουλτάνος ἀποφάσισε τή θανάτωση τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε΄ στήν Κωνσταντινούπολη, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1821, οἱ Ἑβραῖοι κατηγορήθηκαν γιά προσβολή τοῦ νεκροῦ τοῦ ιεράρχη μέ τόν πλέον ἀποτρόπαιο τρόπο. Οἱ φῆμες πού οἰκοδομήθηκαν γύρω ἀπό αὐτό τό γεγονός προκάλεσαν κλίμα ἀντιεβραϊκῆς ὑστερίας σέ ὅλες τίς ἐξεγερμένες περιοχές ἀλλά ἀκόμα καί στή νότια Ρωσία, στήν Ὀδησσό, ὅπου τελικά ἔγινε ἡ ταφή τοῦ πατριάρχη. Οἱ Ἑβραῖοι κατηγορήθηκαν ὅτι ὀδήγησαν, μέ προδοσία, τόν ἡγέτη τῆς ὀρθοδοξίας στόν θάνατο, ὅπως ἀκριδῶς εἶχαν κάνει μέ τόν Χριστό διά τῶν Ρωμαίων, πολλούς αἰῶνες νωρίτερα. Ἡ ἐνίσχυση τῶν ἀντιεβραϊ-

4. Τυπικό ὅσο καί μεμονωμένο παράδειγμα, τά κείμενα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, ὅπου προβλέπεται ὅτι ὅλες οἱ θρησκεῖες θά ἔχουν τά ἴδια δικαιώματα στό μελλοντικό ἐλεύθερο κράτος. Ὁ ὅρος πού εἶχε σημασία γιά τόν Ρήγα ἦταν ὁ «πολίτης» (citoyen), ἐνῶ οἱ θρησκευτικές πεποιθήσεις καί πρακτικές δέν ἀποτελοῦσαν παρά ἓνα δευτερεύον ζήτημα προσωπικῶν ἐπιλογῶν. Βλ., λ.χ., τό ἄρθρο 7 τοῦ ἔργου του *Τά δίκαια τοῦ ἀνθρώπου*, πού κυκλοφόρησε τό 1797.

κῶν αἰσθημάτων μέσα ἀπό τόν θάνατο τοῦ Γρηγορίου τά κατέστησε ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος.

Στή διάρκεια τοῦ ἐπαναστατικοῦ πολέμου τό ἐρώτημα σχετικά μέ τήν παρουσία τῶν Ἑβραίων στό νέο κράτος ἐπιλύθηκε μέ τόν πλέον δραματικό τρόπο. Οἱ Ἑβραῖοι ἐσφάγησαν μεθοδικά σέ ὅλα τά μέρη ὅπου κυριάρχησε ἡ Ἐπανάσταση.⁵ Μέ τόν τρόπο αὐτό, ὅταν τελικά δημιουργήθηκε τό ἐλληνικό κράτος στά 1830, ἐλάχιστες ἐβραϊκές κοινότητες ἀπέμεναν ἐντός τῆς ἐπικρατείας του. Στήν οὐσία, ἡ μόνη ἄξια λόγου ἦταν ἡ κοινότητα τῆς Χαλκίδας, ἡ ὁποία διασώθηκε ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πόλη παραδόθηκε στούς Ἕλληνες μετά τό τέλος τοῦ πολέμου, στή βάση τῶν διεθνῶν συμφωνιῶν πού κατοχύρωναν τήν ἐλληνική ἀνεξαρτησία. Ἡ ἀπουσία σημαντικῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων στό ἐλληνικό βασίλειο μέχρι τό 1864 (χρόνος ἔνταξης τῶν Ἰονίων στήν ἐλληνική ἐπικράτεια) μετέφερε τήν καλλιέργεια ἀντιεβραϊκῶν αἰσθημάτων καί ιδεῶν ἔξω ἀπό τά σύνορα τοῦ νεογέννητου κράτους. Ὁ ἐλληνικός ἀντισημιτισμός ἐμφανίστηκε λοιπόν στά κέντρα τῆς διασποράς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐκεῖ ὅπου Ἕλληνες καί Ἑβραῖοι προσπαθοῦσαν νά θεμελιώσουν ἀνταγωνιστικά τίς οἰκονομικές δραστηριότητες καί τά δίκτυά τους.

5. Οἱ πλέον γνωστές σφαγές ἐβραϊκοῦ πληθυσμοῦ κατά τή διάρκεια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἔγιναν στήν Τριπολιτσά, στό Βραχώρι (Αγρίνιο) καί στό Νιόκαστρο.

Ἡ ἑλληνική ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἄλλαξε χαρακτηριστικά καί λειτουργίες τήν ἴδια περίοδο. Στόν ὀθωμανικό χῶρο οἱ πατριάρχες τῆς Κωνσταντινούπολης ἔχασαν προοδευτικά τήν πολιτική καί θρησκευτική σημασία τους ὡς ἐπικεφαλῆς τοῦ χριστιανικοῦ μιλῆτ. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Τανζιμάτ καί ἡ γέννηση τοῦ σλαβικοῦ ἐθνικισμοῦ μετέτρεψαν τίς διακοινοτικές διαμάχες σέ ἐθνικές περισσότερο παρά θρησκευτικές. Ἐν τῷ μεταξύ, στό ἑλληνικό βασίλειο ἡ αὐτόνομη καί αὐτοκέφαλη —δηλαδή ἀνεξάρτητη ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη— Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὄφειλε πλέον νά ὑποστηρίξει τήν ἐθνική πολιτική. Κεντρικός παρονομαστής τῆς τελευταίας ἦταν ἡ Μεγάλη Ἰδέα, δηλαδή ἡ δημιουργία ἐνός μεγάλου ἑλληνικοῦ βασιλείου πού θά περιελάμβανε ὅλα τά ιστορικά κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Σέ πρώτη φάση αὐτό σήμαινε ἐπέκταση πρὸς τά βόρεια, ἐκεῖ ὅπου ὁ σλαβικός ἐθνικισμός γινόταν ὀλοένα καί πιά ἰσχυρός. Ἡ Ἐκκλησία ὄφειλε νά διαδραματίσει ἐνεργό ρόλο στίς ἐθνικές διεκδικήσεις, ρόλο πρῶτιστα πολιτικό. Ἦταν καταρχήν σημαντικό νά μεταβληθοῦν οἱ θρησκευτικές κοινότητες σέ ἐθνικές, σέ ὅλες τίς διεκδικούμενες περιοχές. Τήν ἴδια στιγμή ὅμως —καί αὐτό ἀφορᾷ τίς σχέσεις μέ τούς Ἑβραίους— ἦταν ἐπίσης ἀναγκαῖο νά κερδηθοῦν σύμμαχοι στήν ἑλληνική ὑπόθεση ἢ, τουλάχιστον, νά ἐξευμενιστοῦν τυχόν τρίτα μέρη, εἰδικά ἂν αὐτά ἦταν πολυάριθμα, δραστήρια καί οικονομικῶς σημαντικά, ὅπως ἦσαν οἱ κοινότητες τῶν Ἑβραίων. Γιά τόν λόγο αὐτό, ἡ Ἐκκλησία περιόρισε τήν ἐχθρική της στάση ἀπέναντι στοὺς Ἑβραίους καί προσπάθησε νά δημιουργήσει ἐπαφές μέ τίς ἑβραϊκές κοινότητες.⁶ Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τήν ἴδια περίοδο, ἡ ἑλληνική κοινω-

γία παρέμενε ἀνοικτή σέ νέες καί παλαιότερες ἀντισημιτικές θεωρίες,⁷ ἐνῶ στά κατώτερα κλιμάκια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας συνεχίζονταν οἱ ἀντιεβραϊκές πρακτικές.⁸

Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς δύο ἐκπορευόμενες ἀπό τήν Ἐκκλησία πολιτικές ἔγινε προφανῆς στίς

6. Τό ἑλληνικό κράτος ἐνωμάτωσε σημαντικές ἑβραϊκές κοινότητες τό 1864, μέ τήν προσάρτηση τῶν Ἰονίων νησιῶν (Κέρκυρα, Λευκάδα, Ζάκυνθος), καί τό 1881 μέ τήν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας (Λάρισα, Βόλος, Τρίκαλα). Στά βόρεια, στόν ἄμεσα διεκδικούμενο ἀπό τήν Ἑλλάδα —ἀλλά καί ἀπό τούς Σλάβους καί τούς Βουλγάρους— ὀθωμανικό χῶρο, ὑπῆρχε ἰσχυρή ἑβραϊκή παρουσία στήν Ἠπειρο (Γιάννενα, Πρέβεζα) καί, βέβαια, στή Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Μοναστήρι, Βέροια κλπ.).

7. Μποροῦμε νά ἀπαριθμήσουμε τρεῖς πιθανές αἰτίες, ὡς πρὸς τήν εὐκόλη υἰοθέτηση τέτοιου εἶδους θεωριῶν ἀπό τό κοινωνικό σῶμα: α) τή μετανάστευση σέ περιοχές μέ ἔντονα ἀντισημιτικά αἰσθήματα (Αἴγυπτος, νότια Ρωσία, Ρουμανία) καί τήν εἰσαγωγή ἀπό ἐκεῖ τῶν σχετικῶν θεωριῶν β) τήν ἐπιτάχυνση τῆς ἀστικοποίησης καί τήν ἐπακόλουθη σύγκρουση τῶν νεοαφιχθέντων μέ τίς παλιές ἀστικές ἑβραϊκές κοινότητες γ) τήν ἀνάπτυξη ἀστικῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων, στά πεδία τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιοτεχνίας εἰδικά, καί τούς ἐκπορευόμενους ἀπό τίς νέες συνθήκες ἀνταγωνισμούς πού κατέστρεφαν παλαιές ἰσορροπίες.

8. Ἡ διάσταση πού παρατηρεῖται ἀνάμεσα στοὺς προσανατολισμούς τοῦ ἀνώτερου κλήρου καί τίς πρακτικές τοῦ κατώτερου στή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός πῶς πολλοί ἱεράρχες τῆς ἑλληνικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἐκείνη τήν ἐποχή ἦσαν συνδεδεμένοι περισσότερο μέ τά ἐθνικά ζητήματα καί τίς κυβερνητικές μεθοδεύσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, παρά μέ τούς ἐκκλησιαστικούς μηχανισμούς. Ὁ Γερμανός Καραβαγγέλης ἀποτελεῖ ἴσως τό πιά χαρακτηριστικό παράδειγμα, ἐδῶ.

ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, ὅταν ξέσπασαν οἱ ἀντισημιτικές ταραχές μέ ἐπίκεντρο τήν πόλη τῆς Κέρκυρας, στίς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε σέ προηγούμενο κεφάλαιο. Οἱ ἐκεῖ ἱεράρχες, ὅπως καί τό σύνολο τῶν ἱεραρχῶν τῶν Ἰονίων νησιῶν, κράτησαν μιά στάση προσεκτικῆς «οὐδετερότητας» στή διάρκεια τῶν ἀντισημιτικῶν ταραχῶν καί ἐλάχιστα συνέδραμαν τίς κυβερνητικές προσπάθειες γιά ἀποκατάσταση τῆς τάξης.⁹ Ἀντίθετα, στά ἡγετικά κλιμάκια τῆς Ἐκκλησίας, στήν Ἀθήνα, ἐπικράτησε διαφορετικό πνεῦμα καί πάρθηκαν μιά σειρά ἀπό μέτρα πού ἀποσκοποῦσαν στήν ἀμβλυνση τῶν ἀντισημιτικῶν αἰσθημάτων, τά ὁποῖα, ὅπως διαπιστωνόταν, μπορούσαν νά βλάψουν τό ἐθνικό συμφέρον.¹⁰

9. Ἡ ἀπουσία τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας ἀπό τά δρώμενα καί ἡ ἀποχή τῆς ἀπό τίς προσπάθειες εἰρήνευσης πού ἀνέλαβαν κρατικοί καί κυβερνητικοί φορεῖς ἀποδεικνύεται ἀπό τήν πλήρη ἀπουσία σχετικῶν ἀναφορῶν στόν Τύπο τῆς ἐποχῆς. Δέν ὑπάρχει καμία παρέμβαση τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων κατά τή διάρκεια τῆς κορύφωσης τῶν ταραχῶν· βλ., λ.χ., τά φύλλα τῶν ἐφημερίδων *Καιροί*, *Ἐφημερίς κ.ἄ.*, ἀπό τίς 6 Ἀπριλίου ὡς τίς 15 Μαΐου 1891. Ἀντίθετα, στόν Τύπο φαίνεται ἡ ἐντονη ἀνησυχία τῆς κυβέρνησης ἀλλά καί τῶν τοπικῶν κρατικῶν παραγόντων γιά τίς ἐξελίξεις, ἀνησυχία ἡ ὁποία βασιζόταν στίς διεθνεῖς διπλωματικές περιπλοκές πού μπορούσαν νά προκαλέσουν τά γεγονότα – ὅπως καί ὄντως προκάλεσαν: οἱ ἀρχικές ἐκκλήσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων (Αὐστρίας, Γαλλίας, Ἀγγλίας, Ἰταλίας) γιά σταμάτημα τῶν ταραχῶν κατέληξαν στήν ἀποστολή ἑνός ἀριθμοῦ πολεμικῶν πλοίων στό νησί μέ τήν ἀπειλή τῆς ἀνοιχτῆς παρέμβασής τους στήν περίπτωση πού ἡ κατάσταση θά ξέφευγε ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν.

10. Στά 1890 ὁ μέγας μεταρρυθμιστής τῆς ἑλληνικῆς Ὀρ-

στά 1922-1923 ὁ ἀλυτρωτισμός καί ἡ βασισμένη στή διεκδίκηση τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας πολιτική κατέρρευσαν μέ τή στρατιωτική καταστροφή στή Μικρά Ἀσία καί τήν ἀνταλλαγή τῶν χριστιανικῶν καί μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν ἀνάμεσα στήν Ἑλλάδα καί τήν Τουρκία. Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου εἶχε ὡς πρώτη προτεραιότητα τή σταθεροποίηση τοῦ νέου κράτους, δηλαδή τήν ἐθνική καί πολιτιστική ὁμογενοποίηση στό πλαίσιο τῶν νέων τῆς συνόρων. Ἀπό τό 1912 καί ἐξῆς ἡ χώρα ὄχι μόνο διπλασίασε τόν πληθυσμό της ἀλλά καί ὑποδέχθηκε στό ἐθνικό ἔδαφος τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς διασποράς. Στίς νέες συνθήκες, τόσο ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας ὅσο καί οἱ πολιτικές ἀπέναντι στίς ἐβραϊκές κοινότητες περνοῦσαν σέ νέα φάση.

Στίς παραμονές τοῦ τέλους τοῦ Α΄ Παγκοσμίου πολέμου καί καθῶς ἦταν ἤδη ὁρατές οἱ διαπραγματεύσεις γιά τήν εἰρήνη πού θά ἄλλαζαν τόν πολιτικό χάρτη τῆς περιοχῆς – στήν κατεύθυνση τῆς ὑλοποίησης τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ὅπως περίμεναν στήν Ἀθήνα – ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐξέδωσε τήν τελευταία τῆς ἐκκλήσεως ἐναντία στίς ἀντιεβραϊκές πρακτικές καί στά σχετικά ἔθιμα πού τροφοδοτοῦσαν διακοινοτικές ἐχθρότητες στό ὄνομα τῆς Ἐκκλησίας.¹¹

θόδοξης Ἐκκλησίας Νεκτάριος Κεφαλᾶς (ὁ ὁποῖος ἀργότερα ἐγίνε ἅγιος τῆς Ἐκκλησίας) μερίμνησε γιά τήν ἐπανέκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη *Σχεδιάσμα περί τῆς ἀνεξιθρησκείας*, πού εἶχε πρωτοκυκλοφορήσει τό 1766. Τό 1891 ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐξέδωσε ἐγκύκλιο πού καταδίκαιε τίς ἀντιεβραϊκές πρακτικές στή διάρκεια τῶν ἐορτασμῶν τοῦ Πάσχα, καί ἰδιαίτερα τό «κάψιμο τοῦ Ἰούδα» μέ ὅλα τά συνεπακόλουθα.

Λίγα χρόνια αργότερα, στις νέες συνθήκες, τό πνεῦμα ἦταν ἤδη πολύ διαφορετικό. Ὅπωςδήποτε, οἱ ἐνδείξεις γιά ἀναβίωση τοῦ ἀντισημιτισμοῦ, ὅπως ἐμφανίστηκαν πρὸς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, δέν προέρχονταν καί δέν κατευθύνονταν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Στὴ νέα Ἑλλάδα ὅμως, στίς «Νέες Χῶρες» ἰδιαίτερα, στὰ ἐδάφη δηλαδή πού προστέθηκαν μετὰ τό 1912, οἱ ἐβραϊκές κοινότητες, ἂν καί σχετικά περιορισμένες ὡς πρὸς τό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, ἀποτελοῦσαν τὴν κυριότερη θρησκευτική καί πολιτιστική μειονότητα, θέση πού ἔγινε ἐξαιρετικά ἐμφανής μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν μουσουλμάνων καί τὴν ἔλευση τῶν χριστιανῶν προσφύγων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Σέ μιὰ χώρα πού ἀναζητοῦσε τὴν ὁμογενοποίησή της καί παράλληλα μιὰ νέα ταυτότητα τοῦ «ἐλληνισμοῦ», πού δέν ἀπλωνόταν πλέον στὸν εὐρύτερο γεωγραφικό χῶρο, ἡ θέση τῶν Ἑβραίων δέν μπορούσε παρά νά εἶναι ἐξαιρετικά εὐθραυστη. Ἡ Ἐκκλησία δέν ἀντιστάθηκε στό γενικό ἀντισημιτικό αἶσθημα πού ἀπλώθηκε στή βόρεια εἰδικά Ἑλλάδα, αἶσθημα πού προοδευτικά ἀρθρώθηκε σέ πολιτική καί κοινωνική τάση, μέσα ἀπὸ δημοσιεύματα σέ μερίδα τοῦ Τύπου, καί υἱοθετήθηκε ἀμέσως ἀπὸ ἐνώσεις καί ὀργανώσεις προσφύγων, παλαιῶν πολεμιστῶν (ἐφένδρων) καί ἐθνικῶν (διάβαζε ἐθνικιστικῶν) ὀργανώσεων. Ἡ Ἐκκλησία δέν ἀντέδρασε στίς πολλαπλασιαζόμενες ἀντισημιτικές πρωτοβουλίες σημαντικοῦ μέρους τοῦ κλήρου καί ἀνέχθηκε τὴ διάδοση σέ πολλές ἐνορίες τῆς ἀντισημιτικῆς φιλολογίας καί θεωρίας τοῦ καιροῦ, ἰδιαίτερα τῶν *Πρω-*

11. Παναγιώτης Σιμωνῆς, *Ὁ Ἰουδαϊσμός καί ἡ Ἑλληνική Ὀρθοδοξία*, Ἀθήνα 1971, σ. 13-14.

τοκόλλων τῶν Σοφῶν τῆς Σιών.¹² Ἡ ἰδέα τῆς μυστικῆς ἀπειλῆς, μιᾶς «*συνωμοσίας*» ἐνάντια στό ἔθνος, τὴ χριστιανοσύνη, τίς ἐλληνικές ἠθικές καί πολιτικές ἀξίες, ἦταν ἐξαιρετικά δημοφιλῆς ἐκείνη τὴν ἐποχή: ἀποτελοῦσε μέρος τόσο τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ ὅσο καί τοῦ ἀντισημιτικοῦ θεωρητικοῦ ὀπλοστασίου.¹³ Τό καλοκαίρι τοῦ 1931, στή διάρκεια τῶν ἀντισημιτικῶν ταραχῶν πού ξέσπασαν στή Θεσσαλονίκη, ταραχῶν πού υπέθαλψε, ἢ καί ὑποκίνησε, ὁ σκληρός συντηρητικός πυρήνας τῶν ἐθνικιστικῶν ὁμάδων τῆς πόλης, ἀπὸ κοινοῦ μέ προσφυγικές ἐνώσεις καί ὀργανώσεις ἐφένδρων, ἡ Ἐκκλησία διακρίθηκε μέ τὴν ἀπουσία της. Ἀκόμα καί ὅταν οἱ καταστάσεις ἐφθασαν στὰ ἄκρα, μέ τὴν πυρπόληση τοῦ συνοικισμοῦ Κάμπελ καί τίς κακοποιήσεις ἀνθρώπων, κανένας ἐκκλησιαστικός παράγοντας δέν θεώρησε πρέπον νά παρέμβει γιά νά ἀμβλύνει τὰ πάθη: τό ζήτημα δέν ἀφοροῦσε τὴν Ἐκκλησία. Ἡ πολιτική αὐτὴ τῆς «*οὐδετερότητας*» ἀποτέλεσε ἔκτοτε μιὰ σταθερὴ ἐπιλογή, ἡ ὁποία καί διατηρήθηκε ὡς τίς μέρες τοῦ Ὀλοκαυτώματος.

Ἡ περίοδος τῆς Κατοχῆς

Ἡ περίοδος τῆς Κατοχῆς ἐνίσχυσε τὴν παρουσία

12. Ἡ ἐλληνική ἐκδοσὴ κυκλοφόρησε —ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε— τό 1928 καί πολύ σύντομα ἔγιναν ἀνατυπώσεις καί ἐπανεκδόσεις τῆς ἀρχικῆς μετάφρασης.

13. Βλ. καί Γιάννης Κακουλίδης, «Ἀντισημιτισμός καί ἀντικομμουνισμός στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου», ἀδημοσίευτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης.

καί τόν ρόλο τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Οἱ πολιτικές κυβερνήσεις τῆς ἐποχῆς ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ κρατικός μηχανισμός εἶδαν τό κύρος καί τήν ἀξιοπιστία τους νά μειώνονται δραματικά σέ αὐτή τήν ἐποχή ἐλλείψεων, πείνας, ἀπελπισίας, φόβου καί κινδύνων. Οἱ κρατικές ὑπηρεσίες ταύτισαν σέ μεγάλο βαθμό τή λειτουργία τους μέ τίς ἀνάγκες τῶν δυνάμεων Κατοχῆς, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀντιμετωπίζονται περισσότερο ὡς ὄργανα τῶν τελευταίων παρά ὡς μηχανισμοί παροχῆς δημόσιων ὑπηρεσιῶν πρὸς ὄφελος τῶν πολιτῶν. Μέσα σέ δύσκολες συνθήκες οἱ μηχανισμοί τῆς Ἐκκλησίας ἀνέλαβαν δύσκολο ἔργο στό σημαντικό πεδίο τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας. Σέ μιά πρώτη περίοδο διαχειρίστηκαν, σέ συνεργασία μέ τόν κρατικό μηχανισμό, τή διανομή τῆς ὅποιας ἐπισιτιστικῆς καί ὑλικῆς βοήθειας μποροῦσε νά ἐξασφαλιστεῖ, ἐνῶ στή συνέχεια ἀποτέλεσαν οὐσιαστικό παράγοντα στούς μηχανισμούς διανομῆς τῆς βοήθειας τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ. Ἡ σημασία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μηχανισμοῦ ὡς οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ παράγοντα ἐνισχύθηκε σέ σημείο ὥστε, σέ πολλές περιπτώσεις καί σέ πολλούς τομεῖς, ἡ Ἐκκλησία νά προβάλλει ὡς ὑποκατάστατο κρατικῶν λειτουργιῶν οἱ ὁποῖες, ἐκ τῶν πραγμάτων, εἶχαν ἀτονήσει. Ἐξυπακούεται ὅτι μέσα ἀπό αὐτό τόν ἐνισχυμένο ρόλο ἡ Ἐκκλησία ἀπέτελεσε προνομιακό συνομιλητή τῶν ἀρχῶν Κατοχῆς, ἕνα εἶδος διαμεσολαβητῆ σέ βαθμό ἐνοχλητικό γιά τήν ἰταλική εἰδικά πολιτική καί τίς φιλοδοξίες της. Ἀπό αὐτήν τή θέση ἡ Ἐκκλησία ἦταν ἴσως ὁ πλέον ἀρμόδιος ἀπό ὅλους τοὺς ἐπίσημους φορεῖς τῆς χώρας γιά νά ἀντιμετωπίσει καί νά διαπραγματευθεῖ τό ἐβραϊκό ζήτημα, ὅταν τό τελευταῖο μπῆκε στήν

κρίσιμη φάση του, στίς ἀρχές τοῦ 1943.

Οἱ δυνάμεις τοῦ Ἄξονα κατέλαβαν τήν Ἑλλάδα τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1941, λίγο πρὶν ἀρχίσει ἡ εἰσβολή στή Σοβιετική Ἐνωση, καί τή χώρισαν σέ τρεῖς ζῶνες κατοχῆς: μία βουλγαρική ζώνη πού περιλάμβανε τή Θράκη καί μέρος τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας· μία γερμανική πού περιλάμβανε τή Θεσσαλονίκη μέ τήν κοιλάδα τοῦ Ἄξιου, τήν Ἀθήνα μέ τὰ κοντινά της παράλια καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Κρήτης· καί μία ἰταλική πού περιλάμβανε ὅλη τήν ὑπόλοιπη ἐπικράτεια, χερσαία καί νησιωτική. Καθώς οἱ ἐπισιτιστικές ἰσορροπίες τῆς χώρας ἐξαρτιόταν σέ σημαντικό ποσοστό ἀπό τίς εἰσαγωγές, ὁ ναυτικός ἀποκλεισμός, σέ συνδυασμό μέ τίς φτωχές δυνατότητες τοῦ χερσαίου μεταφορικοῦ δικτύου, προκάλεσε ἀμέσως ἐλλείψεις κρίσιμων γιά τήν ἐπιβίωση ἀγαθῶν, ἐλλείψεις πού ἐξελίχθηκαν σέ πραγματική τραγωδία κατά τοὺς χειμερινούς μῆνες τοῦ 1941-1942. Ἡ ἐπισιτιστική κατάσταση ἐξομαλύνθηκε στή διάρκεια τοῦ 1942, χάρι σέ συμφωνίες μεταξὺ τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ καί τῶν ἐμπολέμων πού ἐπέτρεψαν τή μαζική μεταφορά ἀνθρωπιστικῆς βοήθειας διά θαλάσσης στή χώρα. Κατά τή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου τό ἐβραϊκό ζήτημα δέν ἀνακινήθηκε ἀπό τίς γερμανικές ἀρχές, τόσο ἐξαιτίας τῆς γενικῆς ἀσάφειας πού ἐπικρατοῦσε ἀκόμα στά ἀνώτερα κλιμάκια τοῦ ναζισμοῦ, ὡς πρὸς τή μορφή τῆς «Τελικῆς Λύσης», ὅσο καί ἐξαιτίας τοπικῶν παραμέτρων.¹⁴ Οἱ Γερμανοί θά ἤθελαν νά

14. Ὁ ἀκριβής προσδιορισμός τῶν ἡμερομηνιῶν στήν κλιμάκωση τῶν μέτρων τῆς «Τελικῆς Λύσης» καί ἡ προοδευ-

ἀποφύγουν νά προξενήσουν περισσότερα προβλήματα ἀπ' ὅσα ἤδη παρουσίαζε ἡ κατεχόμενη Ἑλλάδα, ἀλλά καί νά μή δημιουργήσουν προστριβές μέ τούς Ἰταλούς οἱ ὁποῖοι, στό πλαίσιο τοῦ Ἄξονα, εἶχαν τή βασική ἀρμοδιότητα γιά τά ἑλληνικά ζητήματα.

Ὁ διωγμός τῶν ἑλληνικῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων ξεκίνησε ἀπό τή Θεσσαλονίκη, πόλη πού βρισκόταν, ὅπως εἶδαμε, κάτω ἀπό γερμανική διοίκηση. Ἐκεῖ ζοῦσε ἡ πιό μεγάλη καί πιό ἱστορική ἐβραϊκή κοινότητα τῆς χώρας, κοινότητα πού εἶχε ἀπό αἰῶνες ταυτιστεῖ μέ τήν ἱστορία τῆς πόλης: Madre Israel ἦταν μιά ἀπό τίς ἐπωνυμίες της. Ἡ κοινότητα, προερχόμενη ἀπό τή μακρινή Ἰσπανία τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνα, μιλοῦσε στήν πλειοψηφία της τή δική της γλώσσα, τά «λατίνο», καί εἶχε ἰσχυρά πολιτιστικά χαρακτηριστικά πού δέν ἦταν δυνατόν νά ἀφομοιωθοῦν στόν νέο «ἐθνικό» χαρακτήρα τῆς πόλης. Στά περίχωρα τῆς τελευταίας εἶχαν ἐγκατασταθεῖ μάλιστα, ἰδιαίτερα μετά τό 1922, συμπαγεῖς προσφυγικοί πληθυσμοί ἀπό τή Μικρά Ἀσία. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, οἱ προστριβές καί οἱ ἐντάσεις ἀνάμεσα στούς Ἑβραίους, παλαιούς κατοίκους τῆς πόλης, καί τούς νεοαφιχθέντες ἦταν ἐμφανεῖς στά λίγα χρόνια τῆς ἀναγκαστικῆς τους συμβίωσης.

Στίς 11 Ἰουλίου 1942 ὅλοι οἱ ἄρρενες Ἑβραῖοι κλήθηκαν ἀπό τίς γερμανικές ἀρχές νά συγκεντρωθοῦν στήν πλατεία Ἐλευθερίας, στό κέντρο τῆς πό-

τική διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς μαζικῆς ἐξόντωσης περιγράφονται μέ λεπτομέρειες καί πλήρη στοιχεῖα στόν τόμο τοῦ Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Policy, September 1939-March 1942*, Yad Vashem-University of Nebraska Press, 2004.

λης, ὥστε νά καταγραφοῦν καί νά εἶναι διαθέσιμοι γιά καταναγκαστική ἐργασία. Σύμφωνα μέ τόν Χάγκεν Φλάισερ, οἱ γερμανικές ἀρχές αἰτιολόγησαν αὐτή τήν πρωτοβουλία τους ἐπικαλούμενες μιά διαμαρτυρία προερχόμενη ἀπό ἀξιωματούχους τῆς πόλης, προσωπικότητες καί ἡγέτες ἐπαγγελματικῶν καί ἐργατικῶν ἐνώσεων, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ ἐβραϊκός πληθυσμός ἀπολάμβανε ἄνισων προνομίων στό κατοχικό καθεστῶς.¹⁵ Πάντως, ἀπό αὐτή τήν ἡμέρα καί ἔπειτα, ἡ ἐβραϊκή κοινότητα τῆς πόλης ἔγινε ἀντικείμενο πολλαπλῶν πιέσεων, ταπεινώσεων καί ἐξουθενωτικῶν μέτρων, ἐνῶ τήν ἴδια περίοδο βρισκόνταν στό στάδιο τοῦ σχεδιασμοῦ καί τῆς προετοιμασίας πιό λεπτομερῆ σχέδια ὡς πρός τήν περαιτέρω τύχη της.¹⁶

15. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα καί σβάστικα. Ἡ Ἑλλάδα τῆς Κατοχῆς καί τῆς Ἀντίστασης*, τόμ. Β', Παπαζήσης, Ἀθήνα 1995, σ. 303-304. Ἡ πληροφορία ἐλέγχεται καθὼς δέν ὑπάρχει ἀναφορά σέ γερμανικές ἀρχεακές πηγές γιά τέτοιου εἶδους διαμαρτυρία, ὑπογεγραμμένη μάλιστα ἀπό τόν γενικό διοικητή Μακεδονίας, Ἀθανάσιο Χρυσόχοου. Γιά τό ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης, Λεών Περραχία, *Μαζάλ. Ἀπομνημονεύματα ἀπό τά στρατόπεδα τοῦ θανάτου (1943-1945)*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 15-16.

16. Πολλές ἑκατοντάδες Ἑβραῖοι στάλθηκαν στή νότια Ἑλλάδα γιά νά ἐργαστοῦν σέ καταναγκαστικά ἔργα, στό σιδηροδρομικό δίκτυο. Χιλιάδες ἄλλοι «ἐνοικιάστηκαν» σέ ἐργολάβους πού εἶχαν ἀναλάβει δημόσια ἢ μὴ ἔργα. Ἡ κοινότητα ὑποχρεώθηκε νά καταβάλλει στίς ἀρχές καί σέ Γερμανούς ἀξιωματούχους τεράστια χρηματικά ποσά γιά νά πετύχει τήν ἐξαίρεση τῶν πλέον ἀδύναμων. Οἱ δείκτες νοσηρότητας καί τῆς συνεπακόλουθης θνησιμότητος ἦσαν ἐξαιρετικά ὑψηλοί στήν ὅλη διαδικασία. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 304-305 καί πιό ἀναλυτικές περιγρα-

Τά γεγονότα στή Θεσσαλονίκη άνοιξαν ένα νέο κεφάλαιο στίς σχέσεις τής ελληνικήσ κοινωνίασ, τής ελληνικήσ πολιτείασ καί τών αρχών τησ, καί φυσικά τής Έκκλησίασ, μέ τίς έβραϊκήσ κοινότητες. Ένας σημαντικός αριθμόσ Έλλήνων πολιτών, μέ ισότιμη κοινωνική καί πολιτική θέση, δεχόταν όλομέτωπη καί καταστροφική επίθεση πού παρέπεμπε εϋθέωσ στόν άφανισμό τουσ. Από τουσ υπόλοιπουσ Έλληνεσ, ή συγκυρία άπαιτούσε ξεκάθαρη στάση καί άπαντήσεισ. Οί τελευταίεσ σίγουρα δέν ήταν μονολιθικήσ, καί μόνο ώσ γενικήσ τάσεισ μπορούμε νά τίσ περιγράψουμε έδω, έχοντασ επίγνωση του κινδύνου τής υποτίμησησ τών έξαιρέσειν, από τίσ άτομικήσ ή συλλογικήσ επιλογέσ, στήν κατεύθυνση τής στήριξησ τών δεινοπαθούντων Έβραίων. Στή Θεσσαλονίκη φαίνεται ότι ό γενικόσ κανόνασ ήταν ή σιωπή καί ή «ουδέτερότητα». Σέ μαρτυρίεσ αναφέρεται ότι στίσ 11 Ιουλίου ομάδεσ χριστιανών Θεσσαλονικέων είχαν συγκεντρωθει γύρω από τήν πλατεία Έλευθερίασ για νά παρακολουθήσουν, μέ ίκανοποίηση, τίσ ταπεινώσεισ τών Έβραίων. Είναι αδύνατο, φυσικά, νά προσδιορίσουμε τήν έκταση καί τήν ποιότητα του γεγονότου. Τίσ επόμενεσ ήμέρεσ, οί ταπεινώσεισ καί τά παθήματα τών Έβραίων έγιναν ανάγνωσμα στίσ στήλεσ τής ναζιστικήσ έφημερίδασ *Νέα Ευρώπη*, όπου δέν έλειπε ό ειρωνικόσ ή καί σαρκαστικόσ τόνοσ καί όμολογουνταν πράγματα πού οϋτε οί ναζί τής εποχήσ δέν επιθυμούσαν

φέσ στο Γιομτώβ Γιακοέλ, *Άπομνημονεύματα 1941-1943*, επιμ. Φραγκίσκη Άμπατζοπούλου, Ίδρυμα Έτς Άχάιμ-Παρατηρητήσ, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 58 κ.ε.

νά όμολογήσουν. Οί αντιδράσεισ σέ αϋτήν τή φάση δέν ήταν πολλέσ καί ανάμεσά τουσ δέν υπήρξε καμία πού νά προέρχεται από τουσ παράγοντεσ τής πόλησ, τίσ επαγγελματικήσ καί άλλεσ οργανώσεισ ή τήν Έκκλησία.¹⁷ Οί επίσημεσ αρχέσ τής πόλησ μάλλον θεώρησαν απόλυτα φυσικά τά όσα συνέβαιναν, ενώ λίγουσ μήνεσ αργότερα πήραν άνοικτά καί οί ίδιεσ μέρος στίσ πιέσεισ. Τόν Οκτώβριο του 1942 ή Γενική Διοίκηση Μακεδονίασ, πού εκπροσωπούσε στή βόρεια Ελλάδα τήν κυβέρνηση τής Άθήνασ, αποφάσισε τήν πλήρη καταστροφή τών έβραϊκών νεκροταφείων τής πόλησ, ίσωσ μέ τήν παρότρυνση καί όπωσδήποτε μέ τήν ενθάρρυνση τών Γερμανών. Οί νεκροί έπρεπε νά προηγηθοϋν τών —για λίγο ακόμα καιρό— ζωντανών, στή φυλετική καί θρησκευτική εκκαθάριση τής πόλησ. Τό σχετικό αίτημα πάντωσ ήταν κοινωνικό καί τό είχαν θέσει, από τό 1925, οί πρόσφυγεσ πού κατέκλυζαν τίσ συνοικίεσ γύρω από τά νεκροταφεία. Τό ελληνικό κράτοσ, μέ αιχμή του δόρατοσ τό νεοδημοουργηθέν Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκησ, πρόσθεσε τίσ δικέσ του πιέσεισ σέ εκείνεσ τής κοινωνίασ. Οί γερμανικήσ διαθέσεισ δημιουργούσαν μία εϋνοϊκή συγκυρία για τήν προώθηση του αίτήματοσ, ενώ λίγοι ήσαν εκείνοι πού αισθάνθηκαν άσχημα καί ακόμα λιγότεροι εκείνοι πού αντιτάχθησαν στήν υλοποίησή του. Τόν Νοέμβριο του 1942 ή «εκκαθάριση» τών έβραϊκών νεκροταφείων προχώρησε μέσα στή γενική σιωπή, ή

17. Η παθητικότητα τών επίσημων ή ανεπίσημων αντιδράσειν καταγράφεται στα άπομνημονεύματα του Γιομτώβ Γιακοέλ, *ό.π.*, σ. 59-60.

όποια φυσικά συμπεριέλαβε και την Έκκλησία.¹⁸

Μόνο όταν η «Τελική Λύση» άρχισε να μπαίνει στο ύστερο στάδιο της υλοποίησής της, η ελληνική Ορθόδοξη Έκκλησία άντεδρασε στο ζήτημα της τύχης των Έβραίων της Θεσσαλονίκης. Στις 25 Φεβρουαρίου 1943 οι γερμανικές άρχες άρχισαν να εφαρμόζουν πρόσθετα μέτρα κατά των Έβραίων της πόλης. Οι τελευταίοι περιορίστηκαν στο έσωτερικό του γκέτο και υποχρεώθηκαν να φέρουν ως διακριτικό ένα κίτρινο άστέρι. Τό ίδιο άστέρι σημάδευε τά σπίτια, τά διαμερίσματα, τά μαγαζιά και ότιδήποτε ανήκε σέ Έβραίο. Τό Συμβούλιο της έβραϊκής κοινότητας προσέφυγε μεταξύ άλλων και στην ορθόδοξη Έκκλησία, κάνοντας έκκληση στή συνείδηση της τελευταίας. Η έκκληση είχε κάποιο αποτέλεσμα. Σέ πολλές ένορίες της πόλης οι ιερείς κατάδικασαν άμεσα ή έμμεσα τά μέτρα πού λαμβάνονταν ενάντια στους Έβραίους.¹⁹ Οι μικρές αυτές πρωτοβουλίες των έκκλησιαστικών παραγόντων συνεισέφεραν στή δημιουργία ενός σημαντικού, και μερικές φορές έμπρακτου, ρεύματος συμπάθειας του χριστιανικού πληθυσμού προς τούς γκετοποιημένους και κακοπαθούντες συμπολίτες του.

Στό μεταξύ στην Αθήνα, την ίδια περίοδο, παρατηρήθηκε κινητικότητα σχετικά μέ τό ζήτημα στο περιβάλλον του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού. Η παρουσία σημαντικών οικονομικών και κοινωνικών

18. Βλ. έπιπροσθέτως και Μπερνάρ Πιερρόν, *Έβραίοι και χριστιανοί στή νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από τό 1821 ως τό 1945*, μετ. Γιώργος Σαρατσιώτης, Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 235-239 και 261-263.

19. Γιουρτώβ Γιακοέλ, *ό.π.*, σ. 111, 115.

παραγόντων στην έβραϊκή κοινότητα της Αθήνας και η δική τους κινητοποίηση είχε προκαλέσει τή δραστηριοποίηση ισχυρών κέντρων στην πρωτεύουσα. Πολλές προσωπικότητες ή μεμονωμένα άτομα πρόσθεσαν τίς δικές τους διαμαρτυρίες και έκκλησεις στίς αντίστοιχες πού προέρχονταν από τίς εκτός γερμανικής ζώνης έβραϊκές κοινότητες της χώρας. Ο παρονομαστής αυτών των εκκλήσεων συχνά άφορούσε ευθέως την Έκκλησία, καθώς γινόταν λόγος για δική της παρέμβαση στην υπόθεση. Η πίεση ήταν μεγάλη και ο Δαμασκηνός αποφάσισε να δράσει²⁰ τόν Μάρτιο του 1943, μήνα πού άρχισε η εκτόπιση των Έβραίων της Θεσσαλονίκης στα στρατόπεδα του θανάτου. Ως πρώτο βήμα, έπισκέφθηκε

20. Η επίσημη «άναφορά» για τίς δραστηριότητες του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στή διάρκεια της Κατοχής γράφτηκε μέ μορφή βιογραφίας μετά τόν πόλεμο από τόν έπιφανή λογοτέχνη Ηλ. Βενέζη και κυκλοφόρησε τό 1952: *Ηλίας Βενέζης, Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Έστίας, Αθήνα 1981 (α' έκδ: εκδόσεις Άλφα, Αθήνα 1952). Ο αρχιεπίσκοπος είχε στο μεταξύ, κατά την περίοδο της Απελευθέρωσης, διαδραματίσει σημαντικό πολιτικό ρόλο στή χώρα ως αντιβασιλέας, σέ κρίσιμες από κάθε άποψη έποχές. Η βιογραφία του ήταν, έτσι, ένα είδος πολιτικής διαθήκης όπου οι επιμέρους δραστηριότητες του ιεράρχη αντιμετωπίζονταν μέ ευνοϊκό, έγκωμιαστικό σχεδόν τρόπο. Οι πρωτοβουλίες πού πήρε τόν Μάρτιο του 1943 κατά της εκτόπισης των Έβραίων περιγράφονται λοιπόν κάτω από αυτό τό πρίσμα σέ ένα κεφάλαιο (τό 34ο) από τά 44 συνολικά του βιβλίου. Τό κεφάλαιο καταλαμβάνει έφτά μόλις σελίδες, όπου τό ζήτημα σκιαγραφείται απλώς, και εκ των πραγμάτων υποβαθμίζεται και άπλουστεύεται. Για παράδειγμα, ο άναγνώστης του βιβλίου πληροφορείται: «Στά δύο πρώτα χρόνια της κατο-

τόν Γερμανό πληρεξούσιο έπιτετραμμένο στην Άθήνα, Γκύντερ Άλτεμπουργκ, και του έπισήμανε τή δυσαρέσκείά του για τό άπάνθρωπο μέτρο τής εκτόπισης, ζητώντας τή ματαίωση ή τήν άναβολή τών σχετικών μέτρων. Άκολουθώντας τή συνήθη πρακτική όλων τών άξιωματούχων του Ράιχ, ο Άλτεμπουργκ του άπάντησε ότι οι σχετικές αποφάσεις έρχονταν από τά ύψηλά κλιμάκια του έθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και του Ράιχ και, ως εκ τούτου, ο ίδιος ήταν άναρμόδιος να πάρει οποιαδήποτε σχετική πρωτοβουλία.²¹

χής, 1941, 1942, δέν είχε εκδηλωθή καμία ενέργεια τών Γερμανών εναντίον τών Έβραίων. Οι διωγμοί πού γίνονταν εναντίον τους σε άλλες κατεχόμενες χώρες έφθαναν στην Έλλάδα ως άδέβαιες φήμες» (σ. 259). Η διαπίστωση μπορεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι όσα συνέβησαν στους Έβραίους τής Θεσσαλονίκης από τον Ιούλιο του 1942 και μετά (συγκέντρωση στην πλατεία Έλευθερίας, καταναγκαστική εργασία, καταλήστευση, καταστροφή νεκροταφείων κλπ.) μπορούσαν να θεωρηθούν —ή και θεωρήθηκαν— «κανονικές», νόμιμες πρακτικές, οι οποίες δέν οδηγούσαν κανέναν σε άνησυχητικές σκέψεις και συμπεράσματα.

Οι πιέσεις πού δέχθηκε ο άρχιεπίσκοπος ώστε να ανάλαβει πρωτοβουλία πάνω σε αυτό τό ζήτημα περιγράφονται στις σελίδες 260 και 261 του βιβλίου. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι άρχικές έναγώνιες εκκλήσεις από τήν έβραϊκή κοινότητα τής Θεσσαλονίκης, αλλά και από τις άλλες έβραϊκές κοινότητες τής χώρας πού βρισκονταν στην ίταλική ζώνη κατοχής, δέν προκάλεσαν άμεσες αντιδράσεις. Η απόφαση του άρχιεπισκόπου να ενεργήσει πάρθηκε μόνο όταν «άρχισαν να φθάνουν αντιπροσωπεΐες και έπιτροπές Έλλήνων στον Άρχιεπίσκοπο και του ζητούσαν να επέμβη. Ο Άρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, πού συμμεριζόταν τά αισθήματα του ποιμνίου του, ζήτησε να δη τον Πληρεξούσιο του Ράιχ [...]» (σ. 261).

Στή συνέχεια ο άρχιεπίσκοπος πήρε τήν πρωτοβουλία να καλέσει έναν αριθμό έπιφανών παραγόντων τής έλληνικής πολιτικής, επαγγελματικής και πνευματικής ζωής (τους πρυτάνεις τών πανεπιστημίων και επικεφαλής τών άνώτερων σχολών, τους επικεφαλής τών έπιμελητηρίων και τών επαγγελματικών ενώσεων, στελέχη τών πνευματικών ιδρυμάτων κ.ο.κ.) για να συντάξουν και να προσυπογράψουν δύο κείμενα διαμαρτυρίας, από τά όποια τό ένα θα άπευθυνόταν στον πρωθυπουργό τής κυβέρνησης στην Άθήνα Κ. Λογοθετόπουλο και τό άλλο στον Άλτεμπουργκ. Τά κείμενα επιδόθηκαν στις 23 και τίς 24 Μαρτίου, αντίστοιχα.²² Σε αυτά καταδι-

21. Ηλίας Βενέζης, ό.π., σ. 261.

22. Τά κείμενα παρατίθενται ολόκληρα στον τόμο με τή συλλογή έγγραφων του Υπουργείου Έξωτερικών βλ. *Οι Έλληνες Έβραίοι*, ό.π., σ. 265-273. Οι πρώτες άναχωρήσεις σιδηροδρομικών συρμών πού μετέφεραν τους Έβραίους τής Θεσσαλονίκης προς τήν τραγική μοΐρα τους είχαν ξεκινήσει στις 15 Μαρτίου. Τά κείμενα λοιπόν αυτά επιδόθηκαν «κατόπιν έορτής», χωρίς πιθανότητες να αναστρέψουν μιά διαδικασία πού είχε ήδη πάρει τον δρόμο της χωρίς μεγάλες αντιδράσεις. Άς σημειωθεί, έπιπλέον, ότι ο πρωθυπουργός Λογοθετόπουλος βρισκόταν στις τελευταίες ήμέρες τής πρωθυπουργίας του και οι Γερμανοί άναζητούσαν ένα πολιτικό πρόσωπο ευρύτερης έμβέλειας για να τον αντικαταστήσουν. Οι διαπραγματεύσεις με τον Ιωάννη Ράλλη ήσαν όπωσδήποτε γνωστές στον Δαμασκηνό, καθώς ίσως και οι όροι πού ο τελευταίος έθετε ώστε να ανάλαβει τήν πρωθυπουργία. Οι όροι αυτοί σχετίζονταν με τήν ενίσχυση τών άρμοδιοτήτων τής κατοχικής κυβέρνησης στον τομέα τής διαφύλαξης τής δημόσιας τάξης στή χώρα, τό δικαίωμα της δηλαδή να σχηματίσει στρατιωτικά σώματα, τά μετέπειτα Τάγματα Άσφαλείας. Η έξελισσόμενη τραγωδία

καζόταν ή εκτόπιση Ἑλλήνων πολιτῶν ἐβραϊκοῦ θρησκευματος στήν Πολωνία καί ζητοῦνταν ή ἀμεση διακοπή τῶν μέτρων. Ἡ ἐπιχειρηματολογία στά διαβήματα ὑπῆρξε ισχυρή ἀπό νομική, πολιτική καί ήθική σκοπιά, πλὴν ὅμως ἀφοροῦσε ἀπλῶς καί μόνο τό θεωρητικό ἐπίπεδο. Ἡ ισότητα τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν ἀνεξάρτητα ἀπό τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις δέν ἦταν ἀκριβῶς τό ἐπιχείρημα πού θά μποροῦσε νά φέρει ἀποτέλεσμα στίς τότε συνθήκες. Στά κείμενα δέν ὑπῆρχε ή παραμικρή νύξη γιά τυχόν κλιμάκωση τῶν ἀντιδράσεων ἀπό τήν πλευρά τῶν φορέων πού τά υπέγραφαν. Δέν ὑπῆρχε, γιά παράδειγμα, ή παραμικρή νύξη γιά παραίτηση τῶν προσώπων αὐτῶν, πολιτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν, ἀπό τίς θέσεις πού κατεῖχαν, οὔτε γιά τήν τυχόν δημιουργία προβλημάτων στίς σχέσεις πού ἐκ τῶν πραγμάτων διατηροῦσαν μέ τίς γερμανικές ἀρχές. Αὐτό ἴσχυε, βέβαια, καί γιά τόν ἀρχιεπίσκοπο καί τήν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πιό «σκληρή» προειδοποίηση ἀπευθυνόταν στόν πρωθυπουργό Λογοθετόπουλο καί συνίστατο στήν ὑπόμνηση ὅτι οἱ εὐθύνες του στήν ὑπόθεση αὐτή δέν θά ξεχαστοῦν ἀπό τό ἔθνος.²³ Φυσικά, δέν ὑπῆρχε τέτοιου εἶδους ὑπό-

τῶν Ἑβραίων τῆς Ἑλλάδας δέν ἀπασχόλησε τίς σχετικές διαπραγματεύσεις καί δέν ἐμπόδισε τήν κατάληξη σέ συμφωνία. Στίς 7 Ἀπριλίου τοῦ 1943, ἐνῶ προχωροῦσε μέ ἔντονους ρυθμούς ή εκτόπιση τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Ἰωάννης Ράλλης ἀνέλαβε πρωθυπουργός τῆς κατεχόμενης Ἑλλάδας.

23. Φυσικά ή σχετική διατύπωση ἦταν ἐξόχως διπλωματική: «Διότι οὐδεὶς, νομίζομεν, δικαιούται νά λησμονῇ ὅτι πᾶσαι αἱ πράξεις τῆς δυσχεροῦς ταύτης περιόδου, ἀκόμη

μνηση στό κείμενο πού ἀπευθυνόταν στόν Γερμανό πληρεξούσιο. Μέσα ἀπό αὐτά τά κείμενα, πού ἀποτελέσαν τό πιό σημαντικό βῆμα ἐναντίωσης στήν ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τήν «ἐπίσημη» Ἑλλάδα, γινόταν σαφές ὅτι τό ἐβραϊκό ζήτημα γινόταν ἀντιληπτό ὡς θέμα ἠθικῆς τάξης, χωρίς ἄλλες συνέπειες γιά τό ἑλληνικό κράτος καί τήν Ἐκκλησία. Ἡ ἐξάπλωση τῆς ἀναταραχῆς τόν ἴδιο καιρό, ή ἐπέκταση τοῦ κινήματος τῆς Ἀντίστασης καί ή κομμουνιστική ἀπειλή ἦταν σαφῶς πιό σημαντικά «ἐθνικά» θέματα γιά τοὺς ἰθύνοντες τῆς Ἀθήνας ἐκείνους τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1943. Ἄς σημειώσουμε παρεμπιπτόντως ὅτι, ὅπως φαινόταν καί ἀπό τά ὑπομνήματα, κανένας ὑψηλόβαθμος ἢ χαμηλόβαθμος παράγοντας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἢ τῆς Ἐκκλησίας δέν παραιτήθηκε ἀπό τή θέση πού κατεῖχε ἐξαιτίας τῆς εκτόπισης καί τῆς ἐξόντωσης τῶν Ἑβραίων τῆς χώρας.

Ἐάν θεωρήσουμε ἀδύναμες καί κατώτερες τοῦ μεγέθους τῶν πραγμάτων τίς ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας, θά ἦταν καλό νά τίς συγκρίνουμε μέ τίς ἀντίστοιχες τῆς ὑπόλοιπης ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀντιφασιστική Ἀντίσταση στή χώρα, μέ βασικό ἐκπρόσωπο τό ἀριστερό ΕΑΜ καί ἡγετική δύναμη τό ΚΚΕ, δέν ἔχανε εὐκαιρία νά καταγγεῖλει τίς ἐγκληματικές πράξεις τῶν κατακτητῶν καί νά ἀποκαλύπτει τά φανερά ἢ καταχθόνια, πραγματικά ἢ φανταστικά, σχέδιά τους ἐνάντια στοὺς Ἕλληνες.

καί ὅσαι κεῖνται ἔξω τῆς θελήσεως καί τῆς δυνάμεως ἡμῶν, θά ἐρευνηθοῦν μίαν ἡμέραν ἀπό τό ἔθνος διά τόν προσήκοντα ἱστορικό καταλογισμόν [...]: Οἱ Ἕλληνες Ἑβραῖοι, ὅ.π., σ. 268.

Γιά τόν λόγο αυτό, ὅπως ἀναλύσαμε ἐκτενέστερα στό προηγούμενο κείμενο τοῦ παρόντος βιβλίου, μᾶς ἐντυπωσιάζουν οἱ ἐλάχιστες ἀναφορές γιά τό ζήτημα στόν ἀντιστασιακό Τύπο τῆς ἐποχῆς, ὅπως καί τό γεγονός ὅτι δέν ὑπῆρξε μαζική ἢ ἄλλη κινητοποίηση, μικρῆς ἢ μεγάλης ἐκτασης, ἐνάντια στίς κινήσεις τῶν γερμανικῶν ἀρχῶν.²⁴ Μετά δέ τήν Ἀπελευθέρωση – ἄς τό θυμίσουμε ἀκόμα μία φορά – στό μαρτυρολόγιο τῆς Κατοχῆς γινόταν ἀναφορά σέ ὅλα τά ἐγκλήματα τοῦ στρατοῦ Κατοχῆς, σέ ὅλες τίς μαζικές ἐκτελέσεις ἀμάχων καί τίς καταστροφές χωριῶν (τά Καλάβρυτα, τό Δίστομο, τό Κομμένο Ἄρτας κλπ.), ἀλλά σπάνια ἐντασσόταν στό ἴδιο ἐθνικό μαρτυρολόγιο ἡ ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς Ἑλλάδας. Μέ περισσότερα ἀπό 50.000 θύματα, ἡ ἐξόντωση αὐτή ἀποτελοῦσε, σέ κάθε περίπτωση, τόν βαρύτερο φόρο αἵματος τῆς χώρας στόν βωμό τοῦ πολέμου καί τοῦ ναζισμοῦ. Τό μεγαλύτερο ἐγκλημα τῶν ναζί σέ βάρος Ἑλλήνων δέν καταγράφηκε ὡς τέτοιο.

Εἶναι γεγονός ὅτι τήν ἐποχή τῆς κρίσης οὔτε τό ἀντιστασιακό κίνημα οὔτε οἱ κρατικές ἀρχές οὔτε ὁ παράνομος Τύπος οὔτε ὁ ἐπίσημος κατοχικός ἀντίδρασαν μέ ὁρατούς πολιτικά τρόπους στά ὅσα συνέβαιναν. Συγκριτικά μέ τίς ὅποιες ἀντιδράσεις ὑπῆρξαν στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, μπορούμε νά τοποθετήσουμε τίς γενικές ἀντιδράσεις τῆς ἐλληνικῆς

24. Βλ. ἐδῶ, στό προηγούμενο κεφάλαιο, ἀλλά καί τή διατριβή τῆς Ὀντέτ Βαρών, ἐκδεδομένη σέ ἐμπλουτισμένη μορφή: Ὀντέτ Βαρών, Ἑλληνικός νεανικός τύπος (1941-1945). Καταγραφή, 2 τόμοι, Ἱστορικό Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Ἀθήνα 1995.

κοινωνίας πολύ χαμηλά καί νά τίς θεωρήσουμε παθητικές καί, ὅπως οἱ ἀριθμοί μαρτυροῦν, ἀναποτελεσματικές. Καί ὅμως, ἡ περίοδος τῆς ἀνοιξης καί τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1943 ἦταν, μέ πολιτικούς ὅρους, ἡ πιό ἐκρηκτική σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς Κατοχῆς. Μαζικές κινητοποιήσεις, διαδηλώσεις, ἀπεργίες καί κάθε μορφή πολιτικῆς ἀνυπακοῆς μετέδωκαν τίς πόλεις τῆς χώρας σέ πεδίο ἀναμετρήσεων καί ταραχῶν, ἐνῶ στήν ὑπαιθρο ἡ ἐνοπλή Ἀντίσταση δημιουργοῦσε τήν Ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Ἡ ἀναταραχή εἶχε ὡς παρονομαστή ἓνα εὐρύ φάσμα αἰτημάτων – μέ οἰκονομικό βέβαια, ἀλλά καί προφανέστατο πολιτικό χαρακτήρα. Ὑπῆρξαν, γιά παράδειγμα, ἀληθινές ἐξεγέρσεις ἐνάντια στήν πολιτική ἐπιστράτευση ἢ ἐνάντια στή διεύρυνση τῆς βουλγαρικῆς ζώνης κατοχῆς, μέ τή συμμετοχή δεκάδων χιλιάδων διαδηλωτῶν στίς πόλεις, καταλήψεις καί καταστροφές δημοσίων κτιρίων καί σκληρότατες συγκρούσεις μέ τίς δυνάμεις τῆς τάξεως καί τά κατοχικά στρατεύματα. Ἀντίθετα, δέν ὑπῆρξε πουθενά κινητοποίηση γιά τή ματαίωση τῆς ἐκτόπισης τῶν Ἑβραίων καί πουθενά τό αἶτημα αὐτό δέν ἐνσωματώθηκε στούς στόχους τῶν διαδηλωτῶν, ἀπεργῶν καί ἐξεγερμένων. Τό Ὀλοκαύτωμα στήν ἐλληνική ἐκδοχή του – ὅσον ἀφορᾷ τή Θεσσαλονίκη – ἦταν, στήν πράξη, ἡ μόνη ἴσως σημαντική ἀπόφαση τῶν δυνάμεων Κατοχῆς πού συνάντησε τόσο μικρή ἀντίσταση, τόση σιωπή καί κοινωνική παθητικότητα στήν κατεχόμενη Ἑλλάδα. Μέσα σέ αὐτό τό γενικό κλίμα δέν θά μπορούσε νά περιμένει κανείς ἀπό τήν Ἐκκλησία νά πράξει κάτι περισσότερο ἀπό τά ἐλάχιστα πού ἔπραξε.

Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός βρέθηκε αντιμέτωπος με τό έβραϊκό ζήτημα ακόμα μία φορά. Νωρίς τήν άνοιξη του 1944 οί Γερμανοί, πού στό μεταξύ, μετά τήν ιταλική κατάρρευση, είχαν αποκτήσει τόν έλεγχο σέ ολόκληρη τήν έλληνική επικράτεια, αποφάσισαν νά εφαρμόσουν τήν «Τελική Λύση» στήν Άθήνα καί τίς πόλεις τής νότιας Ελλάδας. Οί Έβραίοι τής πρωτεύουσας ήταν λιγότεροι από εκείνους τής Θεσσαλονίκης, οί κοινοτικοί τους δεσμοί πιά χαλαροί, καί γενικά ήταν πιά αφομοιωμένοι στόν πληθυσμό τής πόλης. Επιπλέον ή έκβαση του πολέμου φαινόταν πλέον καθαρότερα, οί πολιτικές επιλογές των Αθηναίων ήταν πιά ξεκάθαρες, ενώ δέν υπήρχαν εδώ ανταγωνισμοί ανάμεσα σέ Έβραίους καί πρόσφυγες, όπως στή Θεσσαλονίκη. Η συμπαράσταση λοιπόν πού βρήκαν, από τόν χριστιανικό πληθυσμό τής πόλης, οί διωκόμενοι ήταν σαφώς πιά σημαντική από τήν αντίστοιχη των ομοθρήσκων τους στή Θεσσαλονίκη, ένα χρόνο νωρίτερα. Η διάθεση για ενεργό υποστήριξη του έβραϊκού πληθυσμού περιέλαβε καί τίς επίσημες αρχές του κατοχικού κράτους καί τήν Εκκλησία. Η Αστυνομία, λόγω χάρη, φαίνεται πώς εξέδωσε μεγάλο αριθμό ψεύτικων πιστοποιητικών καί δελτίων ταυτότητας, πού βοηθούσαν στήν απόκρυψη του θρησκευματος ή των στοιχείων των διωκόμενων. Η Αρχιεπισκοπή δραστηριοποιήθηκε από τή δική της πλευρά χορηγώντας, έπειτα από πρωτοβουλία τής ηγεσίας της, πιστοποιητικά βαπτίσματος (προχρονολογημένα, πολύ πριν τόν πόλεμο), μέ βάση τά όποια ή διοίκηση μπορούσε νά εκδώσει νέα στοιχεία για τους Έβραίους.²⁵

Αυτές οί πρακτικές παραπέμπουν σέ ένα βασικό

χαρακτηριστικό τής συνδρομής τής έλληνικής κοινωνίας προς τους διωκόμενους Έβραίους. Σέ γενικές γραμμές, οί δυνάμεις τής Αντίστασης, οί ατομικές πρωτοβουλίες αλλά καί ένα μέρος του κρατικού διοικητικού μηχανισμού σπάνια άρνήθηκαν νά συνδράμουν διωκόμενους Έβραίους σέ προσωπική, ατομική βάση. Στήν Έλεύθερη Ελλάδα, στίς ζώνες δηλαδή πού βρίσκονταν κάτω από τόν έλεγχο των ανταρτών, υπήρχε μία διαρκής καί έντονη διάθεση αποδοχής καί υποστήριξης όσων Έβραίων κατέφευγαν εκεί.²⁶ Τό μεγάλο μέρος τής έλληνικής κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης καί τής Εκκλησίας, ενώ παρουσιαζόταν διστακτικό καί άρνητικό στήν προοπτική ειδικών μαχητικών κινητοποιήσεων για τήν προάσπιση των έβραϊκών κοινοτήτων από μέτρα πού εφήρμοζαν εις βάρος τους οί κατακτητές, δέν

25. Ηλίας Βενέζης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, ό.π., σ. 269. Η Εκκλησία εξέδωσε περίπου 560 πιστοποιητικά αυτού του είδους. Βλ. επίσης Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα καί σβάστικα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 327. Οί περισσότερες από αυτές τίς πιστοποιήσεις βαπτίσματος ήταν εικονικές καί δέν υποχρέωναν σέ τίποτα τόν έπωφελούμενο. Πολλές άλλες φορές ο αρχιεπίσκοπος πήρε σωτήριες πρωτοβουλίες σέ ατομικές ή ειδικές περιπτώσεις, ειδικά σέ ζητήματα όπου ήταν σημαντική ή γνώμη τής Εκκλησίας, όπως λ.χ. στους μεικτούς γάμους. Βλ. επίσης Πολυχρόνης Ένεπεκίδης *Τό Ολοκαύτωμα των Έβραίων τής Ελλάδας, 1941-1944*, Βιβλιόπωλειον τής Έστίας, Άθήνα 1996, σ. 55-56, 59 κ.έ.

26. Όπως σημειώσαμε καί σέ προηγούμενο κεφάλαιο, ή δήλωση ότι πρόκειται για διωκόμενους Έβραίους άνοιγε τίς πόρτες τής Έλεύθερης Ελλάδας σέ προερχόμενους από τίς πόλεις μέ τόση εύκολία ώστε τό «κλειδί» αυτό χρησιμοποιήθηκε εύρέως από πολιτικούς αντιπάλους τής Αντίστασης, μαυραγορίτες ή καί πράκτορες του κατακτητή.

δίστασε, τήν ἴδια στιγμή, νά συνδράμει διωκόμενους. Σέ δύσκολους καί επικίνδυνους καιρούς αὐτή ἡ συνδρομή ἦταν ὁ κανόνας, καί οἱ ἀντιστασιακές ὀργανώσεις, ἄφωνες μπροστά στίς ἐξελίξεις, ἐπένδυσαν ὀργανωτικές προσπάθειες σέ αὐτήν τή συνδρομή. Μποροῦμε νά συμπεράνουμε, χωρίς μεγάλο κίνδυνο σφάλματος, ὅτι ἡ ἐλληνική κοινωνία δέν ἀκολούθησε τίς ἀντισημιτικές διαθέσεις τῶν ναζι κατακτητῶν ἀλλά, πιο ἀπλά, θεώρησε ὅτι τά προβλήματα πού εἶχαν οἱ Γερμανοί μέ τίς ἐβραϊκές κοινότητες ἦταν ἓνα «έσωτερικό» τους ζήτημα καί ὄχι μιά ἐθνική – γιά τούς Ἕλληνες καί τήν Ἑλλάδα – ὑπόθεση.

Στίς ἐπαρχιακές πόλεις

Μέ ἐξαίρεση τό πολεοδομικό συγκρότημα τῆς Ἀθήνας καί τοῦ Πειραιᾶ καθώς καί ἐκεῖνο τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ υπόλοιπες πόλεις τῆς Ἑλλάδας ἦταν μικρές ἢ μέτριες σέ μέγεθος. Ἀκόμα καί οἱ πιο σημαντικές δέν εἶχαν παρά 10.000-30.000 κατοίκους. Ἡ ὑπαρξη ἐβραϊκῶν κοινοτήτων μερικῶν ἑκατοντάδων ἀτόμων ἀποτελοῦσε σημαντικό στοιχεῖο στίς κατά κανόνα κλειστές αὐτές ἐνότητες, ὅπου ἡ καθημερινή ζωή, οἰκονομική καί κοινωνική, ἐπικεντρωνόταν γύρω ἀπό τά ἐμπορικά κέντρα τους, τήν ἀγορά καί τήν κεντρική πλατεία. Οἱ ἱεράρχες τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν ἀναλάβει κατά τή διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἀκόμα καί διοικητικά καθήκοντα καί ἡ ἀντίδρασή τους σέ ὅ,τι συνέβαινε ἀποκτοῦσε καίρια σημασία.

Ὁ Βόλος, γιά παράδειγμα, ἦταν λιμάνι καί μιά

ἀπό τίς μεγάλες πόλεις τῆς Θεσσαλίας, ὅπου ἡ ἐβραϊκή κοινότητα ἀριθμοῦσε περισσότερα ἀπό 1.000 μέλη πρίν τόν πόλεμο. Οἱ διωγμοί ἐδῶ ἄρχισαν μόλις τήν ἀνοιξη τοῦ 1944. Πολλοί ἦσαν οἱ παράγοντες πού ὀδήγησαν τελικά στή σωτηρία τῶν δύο τρίτων ἀπό τά μέλη τῆς κοινότητας:²⁷ τό ἀντιστασιακό κίνημα, τό ΕΑΜ, ἦταν ἤδη πολύ ἰσχυρό τόσο στήν πόλη τοῦ Βόλου ὅσο καί στά κοντινά βουνά, τό Πήλιο καί τήν Ὀθρυ, οἱ Ἑβραῖοι τῆς πόλης δέν ἦταν περιορισμένοι σέ γκέτο, ἡ τύχη τῶν ὁμοθρήσκων τους πού εἶχαν νωρίτερα ἐκτοπιστεῖ ἦταν σχεδόν γνωστή σέ ὅλους καί ἡ τοπική κοινωνία ἐπέδειξε ἰσχυρό πνεῦμα ἀλληλεγγύης. Ἡ διαφυγή ἐβραϊκῶν οἰκογενειῶν στά γύρω χωριά καί τό κρύψιμο πολλῶν στήν ἴδια τήν πόλη ἦταν σπουδαῖο γεγονός γιά τήν πόλη τοῦ Βόλου. Ξεκινώντας ἀπό αὐτό, αισθανόμαστε λίγο ἀμήχανοι ὅταν ὁ τοπικός μητροπολίτης Ἰωακείμ, στά ἀπομνημονεύματά του γιά τήν περίοδο, πού ἐκδόθηκαν τό 1950, δέν ἔχει νά πει οὔτε μιά λέξη γιά τήν ὑπόθεση – καί φυσικά δέν ἀναφέρει τίποτα γιά τόν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας σέ αὐτήν τή σωτήρια κινητοποίηση.²⁸

27. Λιγότερα ἀπό 300 ἄτομα ἐκτοπίστηκαν τελικά.

28. Ἰωακείμ Δημητριάδος, *Μεταξύ κατακτητῶν καί ἀνταρτῶν*, Ἀθήνα 1950. Συγκριτικά βλ. Νίτσα Κολιού, *Ἄγνωστες πτυχές τῆς Κατοχῆς καί τῆς Ἀντίστασης. Ἱστορική ἐρευνα γιά τό νομό Μαγνησίας*, τόμ. Α', Βόλος 1985, σ. 146-147. Ἡ σιωπή τοῦ Ἰωακείμ μπορεῖ πιθανόν νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι τό ΕΑΜ καί οἱ ὀργανώσεις του πρωτοστάτησαν στή διάσωση τῶν Ἑβραίων τοῦ Βόλου. Στά 1950, λίγο μετά τό τέλος τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου, ὁ ἱεράρχης θεώρησε ἴσως «ἀνάρμοστο» νά ὑπενθυμίσει, ἔστω καί ἔμμεσα, θετικές δραστηριότητες τῶν κομμουνιστῶν.

Ἡ Κέρκυρα εἶναι ἄλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Στήν πόλη ὑπῆρχε μιά ἀπό τίς πιά σημαντικές ἐβραϊκές κοινότητες τῆς χώρας, περίπου 2.000 ἄτομα, πού κατοικοῦσαν σέ ξεχωριστή συνοικία καί μιλοῦσαν ἓνα ἰδίωμα τό ὁποῖο περιεῖχε πολλές ἰταλικές λέξεις. Γιά τήν περίπτωση αὐτή καί τήν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων καί ἀπό τήν πλευρά τῆς Ἐκκλησίας ἔχουμε ἀρκετές πηγές: ὁ τότε μητροπολίτης Μεθόδιος Κοντοστάνας ἐξέδωσε ἓναν τόμο ἐμπλουτισμένο μέ πολλά ἀρχεῖα καί ὑλικά, ἐνῶ πιά πρόσφατα, στή μελέτη του γιά τήν Κατοχή, ὁ Μάρκ Μαζάουερ πρόσθεσε στοιχεῖα γιά τήν περίπτωση προερχόμενα ἀπό γερμανικές πηγές.²⁹

Ἡ ἐβραϊκή κοινότητα τῆς Κέρκυρας ἦταν μιά ἀπό τίς παλαιότερες στήν Ἑλλάδα. Εἶχε ἤδη πέσει θύμα ἐντονῶν ἀντισημιτικῶν ταραχῶν στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1890. Ἡ ἡρεμία πού ἀκολούθησε ἔκτοτε, γιά μισό αἰῶνα, στίς σχέσεις χριστιανῶν καί Ἑβραίων, δέν εἶχε ἐξαλείψει τά παλαιά ἀντιεβραϊκά ἀνακλαστικά μέρη τοῦ πληθυσμοῦ. Στήν πρώτη φάση τῆς Κατοχῆς τό νησί βρέθηκε ὑπό ἰταλική διοίκηση, μέ σχεδόν δηλωμένες τίς προθέσεις τῆς Ρώμης νά προχωρήσει στήν προσάρτησή του

29. Μεθόδιος Κοντοστάνας (Ἐπίσκοπος Κερκύρας καί Παξῶν), *Ἀρχεῖον καί καθημερινά περιστατικά γεγονότα ἐπί ἰταλικῆς καί γερμανικῆς κατοχῆς, Κέρκυρα 1949*. Μάρκ Μαζάουερ, *Στήν Ἑλλάδα τοῦ Χίτλερ. Ἡ ἐμπειρία τῆς Κατοχῆς, 1941-1944*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1994, σ. 282-283, ὅπου περιλαμβάνεται ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀαρῶν Ἀρμάντο (1988) γιά τά γεγονότα στό νησί ἀπό ἐβραϊκή σκοπιά. Ἐπίσης, στοιχεῖα στό Π. Ἐνεπεκίδης, ὁ.π., σ. 163-166.

στήν ἰταλική ἐπικράτεια. Ἡ ἄφιξη τῶν Γερμανῶν ἔγινε μέ τρόπο δραματικό, καθῶς ἡ ἰταλική φρουρά τοῦ νησιοῦ ἀντιστάθηκε, μέ ἀποτέλεσμα σκληρές πολεμικές συγκρούσεις ἀλλά καί τόν καταστροφικό βομβαρδισμό τῆς πόλης ἀπό τή γερμανική ἀεροπορία. Ἡ γειτνίαση μέ τίς συμμαχικές δυνάμεις καί ἡ ἱεράρχηση προτεραιοτήτων ἀπό τή γερμανική πλευρά καθυστέρησαν τήν ἐφαρμογή τῆς «Τελικῆς Λύσης» σέ βάρος τῶν Ἑβραίων τῆς Κέρκυρας. Ὡς τήν ἀνοιξη τοῦ 1944 δέν πάρθηκαν εἰδικά μέτρα ἐναντία στήν ἐβραϊκή κοινότητα, γεγονός πού δημιούργησε ψευδαισθήσεις ὡς πρός τίς προθέσεις τῶν Γερμανῶν. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, οἱ Ἑβραῖοι τοῦ νησιοῦ εἶχαν τόν καιρό νά παρακολουθήσουν τήν τύχη τῶν ὁμοθρήσκων τους στήν ὑπόλοιπη χώρα.

Ἡ ἐκτόπιση τῶν Ἑβραίων τῆς Κέρκυρας εἶχε ὀρισμένα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ἡ ἀπόφαση γιά τήν ἐναρξη τῆς ἐπιχείρησης πάρθηκε τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1944, μετά τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἐκτόπισης τῆς κοινότητας τῶν Ἰωαννίνων. Ἀλλά, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μαζάουερ, στήν περίπτωση πού ἐξετάζουμε ξέσπασε μιά ἀσυνήθιστη διαμάχη. Ὁ στρατιωτικός διοικητής τοῦ νησιοῦ Ὁμπερστ Ἐμιλ Γαίγκερ ἄρχισε νά ἐπικαλεῖται μιά σειρά ἀπό τεχνικά καί πολιτικά ἐπιχειρήματα ἐναντία στήν ἐφαρμογή τῆς ἀπόφασης. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά καθυστερήσει ἡ ἐπιχείρηση ὡς τά μέσα Ἰουνίου καί νά δημιουργηθεῖ, στό ἐνδιάμεσο, μιά εἰδική «μεταβατική» κατάσταση στήν πόλη. Οἱ ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας καί ὀρισμένων χριστιανῶν στή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον.

Ἡ πρώτη φορά πού ὁ μητροπολίτης Μεθόδιος χρειάστηκε νά παρέμβει ὑπέρ τῆς ἰσραηλιτικῆς κοι-

νότητας ήταν την 1η Ἀπριλίου τοῦ 1943. Τότε, μετά ἀπό παράκληση τοῦ ραβίνου τῆς πόλης, ὁ Μεθόδιος συνέταξε μιά ἐγκύκλιο πού ἀναγνώσθηκε στίς ἐνορίες κατά τή λειτουργία τῆς Κυριακῆς καί στήν ὁποία καταδικάζονταν ἐκεῖνοι πού κατέστρεφαν τό ἐβραϊκό νεκροταφεῖο τῆς πόλης γιά νά προμηθευτοῦν οἰκοδομικά ὑλικά – τοῦβλα καί πέτρες. Ἡ ἐγκύκλιος ὑπογράμμισε τόν σεβασμό πού πρέπει νά τρέφουν οἱ χριστιανοί γιά ὅλες τίς ἄλλες θρησκείες.³⁰ Οἱ ἀνθαιρεσίες σέ βάρος τοῦ ἐβραϊκοῦ νεκροταφείου ἦταν ἓνα πρῶτο δεῖγμα τῶν ἀυξανόμενων ἀντισημιτικῶν αἰσθημάτων σέ μερίδα τῆς τοπικῆς κοινωνίας.

Καθώς γίνονταν γνωστές οἱ διαδοχικές ἐκτοπίσεις τῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων ἀπό τούς κατακτητές στήν ἠπειρωτική χώρα (στήν Πρέβεζα, τά Γιάννενα κλπ.), πολλαπλασιάστηκαν οἱ ἀντισημιτικές ἐνέργειες στό ἴδιο τό νησί. Ἐνῶ παρατείνονταν οἱ ἐνδογερμανικές συζητήσεις γιά τήν ἐκτόπιση, ταυτόχρονα ἀυξανόνταν οἱ πιέσεις στόν ἐβραϊκό πληθυσμό. Πέρα ἀπό τή γενική ἀπαξίωση τῶν ἀνθρώπων, πολλαπλασιάζονταν τά κρούσματα κλοπῶν ἢ καί καταλήστευσης σέ βάρος τῶν ἐβραϊκῶν περιουσιῶν ἐνῶ, μέ διάφορα προσχήματα καί ὑποσχέσεις, Γερμανοί ἀξιωματοῦχοι ἀλλά καί Ἕλληνες συνεργάτες, παράγοντες καί μή, ἀποσποῦσαν χρηματικά ποσά ἀπό Ἑβραίους – μιά διαδικασία πού τήν εἶδαμε νά ἐπαναλαμβάνεται, σέ ὅλες τίς ἀντίστοιχες περιπτώσεις, σέ κάθε γωνιά τῆς ναζιστικῆς Εὐρώπης. Κάθε εἶδους διακρίσεις σέ βάρος τῶν Ἑβραίων γί-

30. Μεθόδιος Κοντοστάνας, ὁ.π., σ. 152-153.

νονταν κοινωνικά ἀποδεκτές. Τήν 1η Ἰουνίου τοῦ 1944, ἑπτά Ἑβραῖοι φορτοεκφορτωτές κατέφυγαν στόν μητροπολίτη γιά νά τοῦ ζητήσουν νά μεσολαβήσει ὥστε νά διατηρήσουν τήν ἄδεια ἐργασίας τους. Τό σωματεῖο στό ὁποῖο ἀνήκαν, καί μέσα ἀπό τό ὁποῖο εἶχαν δικαίωμα ἐργασίας, μέ πρωτοβουλία τοῦ προέδρου του, εἶχε διαγράψει αὐτά τά 7 (ἀπό τά 52 συνολικά) μέλη τῆς δύναμής του, στερώντας τους ἔτσι τό δικαίωμα ἐργασίας. Ὁπωσδήποτε, ὁ ἀποκλεισμός αὐτός δέν προερχόταν ἀπό γερμανική πρωτοβουλία. Ὁ μητροπολίτης ἀπευθύνθηκε στίς ἐλληνικές ἀρχές τοῦ νησιοῦ, καί εἰδικά στόν νομάρχη, ζητώντας του νά ἀρθεῖ ὁ ἀποκλεισμός τῶν Ἑβραίων ἐργαζόμενων.³¹ Ἡ ἐνέργεια αὐτή τῆς Ἐκκλησίας δέν ἐπρόκειτο νά ἔχει συνέχεια, καθῶς τήν πρόλαβαν τά γεγονότα. Στήν πόλη ἔφθασε ἀπό τήν Ἀθήνα ὁ ἀξιωματικός τῶν SD T. Μπύργκερ, μέ σκοπό νά κάμψει τίς ὅποιες ἀντιρρήσεις τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητῆ καί νά ἐπιβλέψει προσωπικά τήν ἐκτόπιση τῶν Ἑβραίων.³² Ἡ ἐπιχείρηση ξεκίνησε ἀμέσως καί στίς 8 τοῦ μήνα, παρά τίς νέες διαμαρτυρίες τοῦ μητροπολίτη, ὁ ἐβραϊκός πληθυσμός συγκεντρώθηκε στό Παλαιό Φρούριο τῆς πόλης. Ἀπό ἐκεῖ, λίγες ἡμέρες ἀργότερα, ξεκίνησε τό μακρὺ ταξίδι τῶν Κερκυραίων αὐτῶν γιά τά στρατόπεδα τοῦ θανάτου. Ἀπό ἓνα σύνολο 1.800-2.000 Ἑβραίων μόλις 120 ἐπέζησαν.

31. Στό ἴδιο, σ. 420 (ἐγγραφο ἀρ. 171): ἐπιστολή τοῦ μητροπολίτη πρὸς τόν νομάρχη Κερκύρας, 2 Ἰουνίου 1944. Γιά ἄλλες ἀντισημιτικές συμπεριφορές στήν Κέρκυρα τήν ἴδια περίοδο βλ. Χ. Φλάισερ, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 338-339.

32. Μάρκ Μαζάουερ, ὁ.π., σ. 283.

Στή διάρκεια τῆς ἐπιχείρησης ὁ Μεθόδιος ἑξακολουθοῦσε νά παρεμβαίνει μέ διαθήματα στίς γερμανικές ἀρχές, χωρίς νά πετύχει τίποτε περισσότερα ἀπό μιά ὑπόσχεση γιά ἀνθρώπινες συνθήκες μεταχείρισης αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων στή διάρκεια τοῦ μακρινοῦ ταξιδιοῦ τους. Σέ ἀντάλλαγμα αὐτῆς τῆς ἀόριστης ὑπόσχεσης, ἡ ὁποία βέβαια ξεχάστηκε πολύ γρήγορα, ὁ Γερμανός διοικητής ζήτησε ἀπό τόν μητροπολίτη νά συμμετάσχει στήν ἀντικομμουνιστική ἐκστρατεία πού εἶχαν ξεκινήσει οἱ ἀρχές Κατοχῆς ἐκείνη τήν ἐποχή. Ὁ Μεθόδιος συμφώνησε· καί πραγματικά, στά κηρύγματά του τῶν ἐπόμενων ἡμερῶν, ἐπικεντρώθηκε στήν καταδίκη τῶν «ξενόφερτων θεωριῶν καί τῆς κοινωνικῆς ἀναταραχῆς». Φρόντισε μάλιστα νά ἐκδοθεῖ καί ἕνα φυλλάδιο στό ἴδιο πνεῦμα. Αὐτές οἱ κινήσεις καλῆς θέλησης ἐλάχιστα δοήθησαν τούς Ἑβραίους τῆς Κέρκυρας στό τελικό τους ταξίδι. Ἀντίθετα, κατέδειξαν τά ὅρια μέχρι τά ὁποῖα μποροῦσε νά κινηθεῖ ὁ τοπικός ἱεράρχης στήν προσπάθειά του νά ἐκφράσει τήν ἀποδοκιμασία του στίς ναζιστικές πρακτικές.³³

Στή Ζάκυνθο, τό νοτιότερο νησί τῶν Ἰονίων, ἡ τύχη τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας ἦταν σαφῶς καλύτερη. Ὁλόκληρος σχεδόν ὁ ἑβραϊκός πληθυσμός τοῦ νησιοῦ, περίπου 250 ἄτομα, διασώθηκε. Θά ἦταν δύσκολο νά ἀποδώσουμε αὐτή τήν ἐξέλιξη σέ ἕναν ἀποκλειστικά παράγοντα ἢ ὀργάνωση. Ἡ Ἐκκλη-

33. Μεθόδιος Κοντοστάνας, ὁ.π., σ. 432-433. Ὁ Γερμανός διοικητής φαίνεται μάλιστα ὅτι τοῦ ζήτησε ἐπίσης νά καταγγεῖλει τούς ἀεροπορικούς βομβαρδισμούς τῶν Συμμάχων.

σία, οἱ ἑλληνικές ἀρχές καί ἕνα σημαντικό μέρος τῆς τοπικῆς χριστιανικῆς κοινωνίας ἔκαναν ὅ,τι περνοῦσε ἀπό τό χέρι τους γιά νά πετύχουν αὐτό τό ἀποτέλεσμα. Καί πάλι ὅμως κάτι τέτοιο δέν θά ἦταν δυνατό ἂν δέν ἔβρισκαν συνδρομή καί στήν ἀπέναντι πλευρά. Ὁ συμπληρωματικός παράγοντας ἦταν ἡ στάση τοῦ Γερμανοῦ διοικητῆ τῆς ἀπομονωμένης φρουρᾶς τῆς Ζακύνθου, μαζί μέ τή γεωγραφική θέση τοῦ νησιοῦ πού ἔκανε ἐξαιρετικά ἐπισφαλεῖς τίς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες.³⁴

Θά ἦταν ἴσως περιττό νά πολλαπλασιάσουμε τά τοπικά παραδείγματα γιά νά προσδιορίσουμε τή στάση τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀπέναντι στό Ὀλοκαύτωμα. Δύσκολα ξεχωρίζουν οἱ ἐπιμέρους στάσεις, πράξεις καί συμπεριφορές ἀπό τό γενικό περίγραμμα, εἴτε αὐτό ἀφορᾷ τήν Ἐκκλησία εἴτε τίς δημόσιες ὑπηρεσίες καί τή διοίκηση εἴτε τίς ἀντιστασιακές ὀργανώσεις εἴτε τήν κοινωνική πλειοψηφία. Σέ κάθε περίπτωση, τό κυρίαρχο αἶσθημα ἦταν ὅτι αὐτό πού συνέβαινε μέ τούς Ἑβραίους ἦταν δυσάρεστο, θλιβερό, ἠθικά καί πολιτικά ἐπιλήψιμο ἀλλά δέν ἐπρόκειτο γιά καίριο ζήτημα. Ἡ ἑλληνική κοινωνία καί οἱ φορεῖς της παρατηροῦσαν τά ὅσα συνέβαιναν ἀπό κάποια ἀπόσταση καί κανένας δέν σκέφτηκε νά τοποθετήσῃ τήν ἀντίδραση στά συμβαίνοντα ἀνάμεσα στίς πρώτες προτεραιότητες. Ἡ ἐξόντωση τῶν ἀλλόθρησκων αὐτῶν συμπο-

34. Χάγκεν Φλάισερ, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 338.

λιτών δέν αποτέλεσε ἔθνικό ἢ καίρια πολιτικό θέμα. Κανέννας ἐπίσης δέν θεώρησε ὅτι ἡ ἀποτυχία τῶν θεσμῶν καί τῶν ἰθυνόντων νά διασώσουν τή ζωή, τίς περιουσίες, τήν ἀνθρώπινη ὑπόσταση 50.000-60.000 χιλιάδων Ἑλλήνων πολιτῶν ἀποτελοῦσε μείζονα συλλογική καί ἀτομική ἀποτυχία, καί φυσικά κανέννας δέν ἀναζήτησε εὐθύνες καί τίς συνεπακόλουθες κυρώσεις. Κανέννας, ἄς τό ὑπενθυμίσουμε, δέν αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη νά παραιτηθεῖ ἀπό τή θέση εὐθύνης πού κατεῖχε ἐξαιτίας τῶν ἐξελίξεων. Οἱ ἀναποτελεσματικές καί σέ σημαντικό ποσοστό κινούμενες στή σφαῖρα τῆς θεωρίας παρεμβάσεις τῶν ἰθυνόντων, πολιτικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν, θεωρήθηκαν ἐπαρκῆς ἀντίδραση στά συμβαίνοντα. Γιά ὅλους αὐτούς, ἐπρόκειτο γιά πρόβλημα τοῦ γείτονα, ὄχι δικό τους.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ Ἐκκλησία, ὅπως καί οἱ πολιτικές καί διοικητικές ἀρχές τῆς χώρας συνέχισαν νά ἀσχολοῦνται μέ τό ἐβραϊκό ζήτημα σάν νά ἐπρόκειτο γιά ἀπλό διοικητικό ζήτημα, πρόβλημα διαχείρισης καί τίποτε ἄλλο – ἀκόμα καί μετά τήν καταστροφή τῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων τῆς χώρας. Ὁ κυνισμός περίσσεψε στό θέμα τῶν περιουσιῶν πού ἀφαιρέθηκαν, μέ τόν τρόπο πού ἀφαιρέθηκαν, ἀπό τούς μελλοθάνατους. Ἡ Ἐκκλησία, γιά παράδειγμα, ἦταν βασικός συνεταιῖρος στή διαχείριση τῶν ἐβραϊκῶν περιουσιῶν πού παρέμειναν ἐκθετες. Στήν πόλη τῶν Ἰωαννίνων, τό τοπικό διοικητικό συμβούλιο τοῦ ΟΔΑΚΠΗ³⁵ (ἓνας ὀργανισμός πού

35. Ὄργανισμός Δημόσιας Ἀντιλήψεως καί Κοινωνικῆς Προνοίας Ἡπείρου.

δημιουργήθηκε ἀπό τήν τοπική μητρόπολη μέ σκοπό τήν ἄσκηση πολιτικῆς κοινωνικῆς πρόνοιας καί τή διαχείριση τῆς βοήθειας τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ) κράτησε ἀναλυτικούς λογαριασμούς γιά τή διάθεση τῶν ἐκεῖ ἐβραϊκῶν περιουσιῶν. Ἡ λεπτομέρεια αὐτῶν τῶν λογιστικῶν καταστάσεων εἶναι ἀξιοσημείωτη: μαθαίνουμε, γιά παράδειγμα, ὅτι διανεμήθηκαν 160 κουτιά σπῖρτα ἀνήκοντα σέ Ἑβραίους, καθώς καί 6 ὀκάδες καί 350 δράμια βούτυρο.³⁶ Ἡ ἐντυπωσιακή αὐτή ἀκρίβεια στίς καταγραφές προβάλλει μιά εἰκόνα τάξης καί ὀργάνωσης, πού ἔρχεται σέ ὀφθαλμοφανή ἀντίδραση μέ ὅσα γενικά ἴσχυσαν, μέ τήν ἀνεξέλεγκτη λεηλασία τῶν ἐβραϊκῶν περιουσιῶν ἀπό Γερμανούς, συνεργάτες τους, ἀλλά καί ἴσχυρους ἢ ἀνίσχυρους χριστιανούς παράγοντες τῆς πόλης πού ἀπλῶς «ἐπωφελήθηκαν τῆς εὐκαιρίας», ἀρπάζοντας ὅ,τι βρῆκαν.³⁷

Γιά ποιό λόγο χρειαζόταν λοιπόν αὐτή ἡ μεθοδική καταγραφή, εἰκονική καί παραπλανητική, ἀπό τόν ΟΔΑΚΠΗ; Μιά εὐλογη ἐξήγηση θά ἦταν ὅτι ἀκριβῶς ἡ μητρόπολη, ὁ ὀργανισμός καί τά στελέχη του ἀναζήτησαν στή λεπτομέρεια τό ἀναγκαῖο ἄλλοθι πού θά διαχώριζε τή δική τους θέση ἀπό τόν γενικό κανόνα, τή λεηλασία πού ἄλλοι πραγματοποιοῦσαν σέ βάρος αὐτῶν τῶν περιουσιῶν. Ἐκ τῶν πραγμάτων ὅμως προέκυπτε καί κάτι ἄλλο μέ-

36. Ἱερά Μητρόπολη Ἰωαννίνων, Ἀρχεῖο. Πρακτικά Συνεδριάσεων τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ ΟΔΑΚΠΗ, 12η Συνεδρία, 19 Αὐγούστου 1944.

37. Περιγραφή τῆς κατάστασης στό Δημήτριος Δούμας, *Ἱστορικαί ἀναμνήσεις καί αὐτοβιογραφία*, Ἰωάννινα 1969, σ. 131-132.

σα από αυτή την πρακτική. Από τόν αφανισμό τῶν 2.000 δημοτῶν τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, ἐκεῖνο πού ἔμενε, ἐκεῖνο πού ἀπασχολοῦσε τοὺς ἐπίσημους φορεῖς, ἦταν ἓνα λογιστικό πρόβλημα, μιά μέριμνα χρηστῆς διαχείρισης· τίποτε περισσότερο. Χρειαζόταν νά τονισθεῖ ὅτι «ὅλα ἔγιναν κανονικά». Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ κοινωνία τῆς πόλης μποροῦσε νά ἐπιστρέψει στήν «ὀμαλότητα», νά σβῆσει τό μεγάλο κενό πού ἄφησε πίσω του ὁ χαμός τῶν Ἑβραίων καί πιθανότατα νά ἐξορκίσει τίς ἠθικές του ἐπιπτώσεις. Ἡ Ἐκκλησία ἦταν ὁ κατάλληλος φορέας γιά τήν ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ στόχου – γιά νά ἀνοίξει τόν δρόμο σέ ἓνα μέλλον χωρίς Ἑβραίους καί χωρίς τύψεις ταυτόχρονα!